

УДК 343.91:391.91

Федченко Марія Сергіївна – студентка юридичного факультету навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ;

Мазниченко Юрій Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ТАТУЮВАНЬ

Проаналізовано найбільш поширені види татуювання, зокрема кримінального, що є ефективним джерелом отримання криміналістично значущої інформації про особу злочинця. Розкрито функції татуювання з позиції міжособистісної та міжгрупової взаємодії, його локалізацію на тілі правопорушника залежно від складу та характеру злочинної діяльності, віку, статі, національних і релігійних особливостей.

Ключові слова: татуювання; кримінальне татуювання; функції татуювання; локалізація.

Проанализированы наиболее распространенные виды татуировки, прежде всего криминальной, что служит эффективным источником получения криминалистически значимой информации о личности преступника. Раскрыты функции татуировки с точки зрения межличностного и межгруппового взаимодействия, ее локализация на теле правонарушителя в зависимости от состава и характера преступной деятельности, возраста, пола, национальных и религиозных особенностей.

Ключевые слова: татуировка; криминальная татуировка; функции татуировки; локализация.

Зрім традиційних особистих ознак людини (шрами, опіки, бородавки, каліцтва), малюнки, написи та їх традиційне розташування на тілі злочинця надають працівникам правоохоронних органів різноманітну додаткову орієнтуючу інформацію стосовно особи їх носія. Однак на сьогодні в криміналістичній науці проблемі дослідження змісту символіки татуювань в осіб, які мають судимість за кримінальні злочини, приділено недостатньо уваги.

Татуювання в сучасному злочинному світі зберігає певні історичні традиції, що дає змогу не тільки визначити статус особи, особливі її риси, нахили, злочинну кваліфікацію, а й кримінальну спеціалізацію, злочинні та життєві вподобання тощо.

Одним із перших на поширення татуювань серед злочинців звернув увагу італійський лікар-психіатр Ч. Ломброзо, який уважав татуювання виявом атавізму й ознакою морально неповноцінних людей. На його думку, татуювання тісно пов'язане з розумовими здібностями їх носіїв, здебільшого, природжених злочинців і повій. Він переконував: «татуювання..., ніби фрак з орденами: чим більше татуюваний, тим більший авторитет має серед приятелів, тоді як не татуюваний не має впливу» [1].

Проблемі тлумачення та класифікації злодійських татуювань присвятили свої праці такі вчені, як В. Бурик, Ю. Дубягін, А. Капітанський, В. Литвин, В. Пилипчук, В. Пиріжков та інші, які вважали кримінальне татуювання «наочним хронічним тавром судимості», ознакою формування злочинних типів особистості в місцях позбавлення волі.

Звертаючи увагу на сувору «біографічність» татуювань, їх відповідність відомостям особової справи засудженого, вони вбачали наявність кореляційного зв'язку між зображенням татуювання, яке обирає засуджений, і психологією його особистості. На цій основі було створено відповідні альбоми зображень татуювань, довідники, схеми, трафарети, малюнки, фото тощо.

Грунтуючись на цих напрацюваннях на нашу думку, доцільно кваліфікувати поширені види татуювання з метою використання їх для збирання інформації стосовно особи злочинця, зокрема шляхом опитування свідків, очевидців, потерпілих, працівників лікувальних закладів тощо.

Серед численних видів татуювань найбільший інтерес щодо отримання криміналістично значущої інформації про особу злочинця становить так зване кримінальне татуювання, адже саме воно пов'язане з кримінальним минулим і криміногенною орієнтацією.

Таким чином, шляхом тлумачення прихованого змісту кримінального татуювання злочинця можна отримати інформацію про: відомості персонографічного характеру; соціальне становище; пам'ятні події в житті; ставлення до злочинських правил і звичаїв; етапи злочинної діяльності; вид режиму установи, у тому числі виправно-трудової, у якій відбував покарання засуджений; склад учиненого злочину; злочинну спеціалізацію та кваліфікацію; спосіб і місце вчинення злочину; наявність злочинного досвіду; статус у злочинній ієрархії; приналежність до конкретного злочинного угруповання; причини злочинного способу життя; наявність негативних звичок; сексуальну орієнтацію; ставлення до інших; особистісні якості; особистісні поведінкові установки; ставлення до соціальних інститутів та норм; психологічний стан; естетичні вподобання; ставлення до релігії тощо [2, с. 370–376].

На відміну від інших особливих прикмет зовнішності злочинця, кримінальне татуювання може слугувати джерелом достатнього обсягу інформації, що дає змогу отримати відомості не тільки про фізичні властивості особи – ознаки її зовнішності та їх особливості, а й про інші (наприклад соціальні, психологічні властивості та ознаки особи тощо).

Кримінальне татуювання виконує також комунікативну функцію – за його допомогою злочинці розпізнають «своїх» серед інших людей. Кримінальне татуювання водночас є і знаковою системою спілкування, і засобом стигматизації та прикрашання.

За написами, малюнками, абрєвіатурами, що є складовими татуювання, можна визначити внутрішній зміст людини, зазирнути в її підсвідомість. Для того, щоб цей процес був якомога успішнішим, потрібно знати, до якої класифікаційної групи належить те чи інше татуювання, чому воно розташоване на певній ділянці тіла та що означає.

На сьогодні загальноприйнятої класифікації татуювань, по суті, не існує. О. Г. Бронников зазначає, що класифікувати татуювання за тематикою та змістом спробували ще в 20-х рр. І. Я. Якимов та Я. М. Коган. Але через велику кількість

малюнків і тематики, складності підрахування й розташування татуювань на частинах тіла Я. М. Коган відмовився від свого замислу, обмежившись переліченням, описом знаків, символики та малюнків [3, с. 233].

Відомі на сьогодні кримінальні татуювання ми можемо поділити за різними визначальними критеріями: змістом; формою вираження; місцем нанесення; ступенем стійкості; ступенем впливу на суб'єкт сприйняття; способом нанесення; розміром; кількістю; приналежністю чоловікові чи жінці; татуювання у вигляді перснів.

Таким чином, **за змістом**, тобто **за тематичним спрямуванням** татуювання поділяються на: 1) стратифікаційні; 2) особистісно-установочні; 3) сигнальні; 4) тюремні; 5) професійні; 6) сентиментальні; 7) сексуально-еротичні; 8) художні; 9) релігійні; 10) гумористичні.

За формою вираження: 1) татуювання-символи; 2) татуювання-абревіатури; 3) татуювання-тексти; 4) татуювання-малюнки.

За місцем нанесення: 1) по всьому тілу; 2) на відкритих ділянках тіла; 3) на прихованих ділянках тіла.

За ступенем стійкості: стійкі та нестійкі.

За ступенем впливу на суб'єкт сприйняття: 1) легко запам'ятовуються; 2) важко запам'ятовуються.

За способом нанесення: добровільні та примусові.

За розміром: малоформатні та великомасштабні.

За кількістю: одиничні та багаторазові.

За статтю: чоловічі та жіночі.

Крім цього, окрему групу становлять **татуювання у вигляді перснів**.

Коротко охарактеризуємо окремі види татуювань, класифіковані **за змістом**:

1. Стратифікаційні татуювання показують, яке місце в злочинному світі посідає особа; орієнтують членів злочинного світу на вибір тієї чи іншої манери поведінки з «новачком»; визначають права й обов'язки татуйованої особи: *високостатусним* наносять знаки, які називають «регалками»; *низькостатусним*, особливо з числа знедолених, татуювання-клейма наносяться примусово («нахалки», «позорні»).

2. Особистісно-установочні татуювання розкривають ставлення до різних видів діяльності, передусім, злочинної, до правоохоронних органів, протилежної статі тощо. Здебільшого такі татуювання мають агресивний, аномально-сексуальний характер. Сюди ж належать татуювання, що виражають прагнення до свободи, ставлення до алкоголю, наркотиків – за їх допомогою досягається «паспортизація» носіїв татуювання: за малюнками, знаками, надписами можна визначити ім'я, вік людини, місце її народження, кількість судимостей, місце відбування покарань та інші «паспортні» дані.

3. Сигнальні татуювання – це своєрідні розпізнавальні знаки, які показують, що їх носій належить до тієї чи іншої злочинної групи. Крім того, вони можуть слугувати засобом контакту між носіями, незнайомим між собою, але мають одне й те саме татуювання.

4. Тюремні татуювання означають, що їх носій побував у місцях позбавлення волі, а також у спецшколі, спеціальному ПТУ, виховній колонії, знає кримінальну субкультуру та готовий її дотримуватися.

5. Професійні татуювання. У неповнолітніх і молодих правопорушників зустрічаються татуювання із символікою різних професій. У них відображено мрії та прагнення до якоїсь професійної діяльності. Нерідко ці татуювання використовуються для ототожнення злочинної діяльності з героїчними та найбільш престижними в суспільстві професіями (льотчика, моряка, геолога та ін.). Для цього використовуються традиційні атрибути героїчних професій: у моряків, наприклад, маяк, якір, рятівне коло, парусник, каравела, альбатрос, красуня в тільнящі. Сенс таких татуювань – у вираженні любові до моря, флоту, морської романтики. На поширеність морських татуювань впливає і поширеність морських традицій у суспільстві. Багато моряків наносили собі подібні татуювання, перебуваючи в закордонному плаванні. Робили вони це в закордонних салонах краси. Мрія про авіацію виражається в зображенні таких емблем, як пропелер, силует літака, парашутист, силует ракети тощо. На поширення професійних татуювань впливають самі дорослі, що хизуються своїми

татуюваннями, часто нанесеними в період проходження військової служби. Підлітки найчастіше беруть із них приклад.

6. Сентиментальні татуювання. У житті кожної людини є події, які вона хотіла б закарбувати «назавжди». З цією метою використовуються татуювання, які наносять «на пам'ять» про важливі для них події, дорогих їм людей, про роки, проведені разом із кимось у спеціальному ПТУ, ВТК тощо.

Одна з особливостей характеру людей, які провели тривалий час в умовах правових обмежень або позбавлення волі – схильність до сентиментів. Тому серед неповнолітніх і молоді, які перебувають у спецшколах, спеціальних ПТУ і виховно-трудовах колоніях, настільки поширений звичай нанесення дат пам'ятних подій (зустрічей, розлук, прибуття до спецзакладу, звільнення з ВТК, випуску зі спецстанови). Пам'ятні знаки зазвичай наносять на зап'ястя, передпліччя. Серед пам'ятних татуювань можуть бути й найменування областей і регіонів, у яких неповнолітній або молодий правопорушник відбував покарання або перебував із метою виправлення.

7. Сексуально-еротичні татуювання досить поширені серед неповнолітніх і молоді. У них виявляється надмірна сексуальна орієнтація, що виникає внаслідок ізоляції підлітків та молоді за ознакою статі, відображені мрії щодо майбутніх сексуальних партнерів або розчарування в особах протилежної статі. Нерідко з метою профілактики наносять знак активного гомосексуаліста, який убезпечить від можливих сексуальних домагань. Цей вид татуювань зображують переважно на закритих ділянках тіла (сідницях, стегнах, нижній частині живота, спині, статевих органах чоловіків і жінок). Татуювання може бути *помірно-еротичним*, як відображення загальної сексуальної орієнтації – тоді переважає зображення оголених жінок або жіночих бюстів, та *цинічно-еротичними* – переважно із зображенням статевих органів, статевого акту, що супроводжується цинічними надписами.

8. Художні татуювання слугують засобом прикрасення тіла людини. Вони нині стали особливим видом образотворчого мистецтва.

9. Релігійні татуювання означають долучення до Бога або, навпаки, сатани, мають магічний характер, слугують засобом

магічного захисту від злих духів. На сьогодні використовуються різноманітні символи віри – хрести, куполи соборів, розп'яття. Незважаючи на те, що ще кілька років тому серед представників кримінального світу важко було знайти істинно віруючу людину, татуювання з релігійною символікою зустрічаються в злочинців досить часто. Уважається, у критичний момент вони стають забобонними (про віру тут можна говорити лише умовно) і на рівні цього прагнуть звернутися до Бога, переконуючи себе в тому, що щиро розкаялися, намагаючись хоч якось полегшити душу, скрасити докори сумління. Можливо, їх до цього спонукають інші мотиви, однак не виключають, звісно, і щирого каяття в скоєному.

10. Гумористичні татуювання пов'язані з розвагами, гумором, іноді – сатирою та сарказмом [4, с. 240].

Серед татуювань, класифікованих за **формою вираження**, охарактеризуємо такі:

1. Татуювання-абревіатури, тобто позначення зазвичай початковими літерами цілих слів. Абревіатури частіше за все зображають на внутрішній стороні пальців, кистях рук, ногах. Слід зазначити, що багато абревіатур мають не одне, а кілька значень, наприклад: СЛОН (рос. «смерть легавым от ножа, с малих лет одни несчастья»), КОТ (рос. «коренной обитатель тюрьмы», «как одной трудно») тощо.

Зазвичай, абревіатуру створюють трьома способами. *Перший спосіб*: спочатку формують або обирають різкий вислів, що відображає цінності кримінальної субкультури, потім із початкових літер складають абревіатуру (наприклад, ИРА – «идем резать актив»). *Другий спосіб*: беруть таке саме різке слово й роблять спроби розшифрувати його по-своєму. *Третій спосіб*: переосмислюють наявні абревіатури, вкладаючи в них нове значення.

Татуювання-абревіатури поділяють залежно від змісту та спрямованості криміногенної мотивації; змісту сексуальної мотивації; статусу особи; місця стратифікації; прагнення до свободи, спілкування за бажанням; характеру, типу засудження та відбування покарання; життєвої філософії [3–4].

2. Татуювання-тексти. Татуйовані тексти, літери та слова досить різноманітні за змістом і місцем розташування на тілі.

Вони можуть мати самостійне значення або ж слугують поясненням до певного малюнка або символу.

3. Татуювання-малюнки зазвичай передбачають зображення різноманітних тварин, птахів, черепів, релігійних елементів, міфічних персонажів тощо.

4. Татуювання-символи – це умовні знаки, що мають певний сенс. Вони зазвичай мають не одне, а декілька тлумачень. Символіка виникла раніше, ніж писемність. Одним зі ступенів, що ведуть до писемності, була піктографія (малюнкове письмо). Поступово малюнок трансформувався в знак, спростився та схематизувався. Символ є різновидом знака. Однак це особливий знак: у ньому частково відображено схожість із позначеним об'єктом. Символіка в злочинному середовищі тісно пов'язана з її традиціями, звичаями, ритуалами. Наносячи татуювання, правопорушники ґрунтуються не стільки на своїх смаках, скільки на загальноприйнятих способах фіксації етапів злочинної діяльності, їх місця в груповій ієрархії, характеру вчиненого злочину, часу перебування в умовах позбавлення волі та інших правових обмеженнях.

Татуювання в чоловіків і жінок. Першими носіями кримінального татуювання були чоловіки, тому за своєю різноманітністю й змістом їх татуювання значно багатші, ніж жіночі. Водночас татуювання поширені також серед жінок-кримінальниць. Татуювання, виконані на високому професійному рівні, зустрічаються рідше, і наносять їх зазвичай чоловіки. Здебільшого жіночі татуювання більш прості за способом виконання, грубіші.

Символічні зображення тріфогового хреста, церкви, Мадонни з дитиною, черепа, кинджала, змії, медичних шприців переґукуються з чоловічими татуюваннями і є ніби їх наслідуюванням. У жіночих татуюваннях переважають зображення квітів, вінків, птахів, карт і чарок, чоловічих і жіночих голів, малюнків цинічного змісту. Написи та малюнки в жінок-кримінальниць свідчать про їх кохання та сімейну прив'язаність. З огляду на підвищену сентиментальність жінок-правопорушниць, значну роль любовних переживань у їх житті, важливим мотивом татуювань є пам'ять про людей і події (розлучення, аборт, перший укол наркотику), у судимих

лесбіянок часто можна побачити імена коханих жіночого роду – усе це досить часто є в жінок підставою для нанесення татуювань.

Якщо порівняти татуювання в молодих засуджених із татуюваннями судимих похилого віку, то можна помітити велику різницю як у техніці виконання, так і в змісті малюнків. Більш молоді засуджені не задовольняються простим малюнком, а прикрашають своє тіло складними, близькими їм за духом, видом їх злочинної діяльності, що свідчить про їх цинізм.

Татуювання у вигляді перснів. Персні – символ відбування покарання. Кількість перснів зазвичай відповідає кількості судимостей (один перстень – одна судимість, два – дві судимості й т.д.). Світлий колір асоціюється зі свободою, а чорний (темний) – з місцем позбавлення волі, середовищем кримінального світу.

Перстень – це інформативний вид татуювань. У ньому в зашифрованому вигляді передається інформація про те, за який вид злочину порушник опинився в місцях позбавлення волі, на яких режимах відбував покарання, як там поведився, (був «відмовником» або чесно трудився, поведився дисципліновано або порушував режим, був у групі позитивно налаштованих засуджених, співпрацював чи ворогував з адміністрацією тощо). За перснями можна дізнатися про становище злочинця в кримінальній ієрархії, а також про його ціннісні орієнтації та установки на поведінку в майбутньому.

У персні важливо все: чергування кольору, конфігурація, розташовані на ньому знаки, символи, фігури. Так, знак «корона» в комбінації з іншими татуюваннями, а також татуїровані на плечах погони свідчать про високе становище злочинця в кримінальній ієрархії. Інформативними також є хрести, що підкреслюють високе становище засудженого – учинив особливо тяжкий злочин, не піддається виправленню, негативно налаштований до адміністрації тощо. Низка перснів слугує засобом заміни абрєвіатури, наприклад, шаховий перстень із сонцем відповідає абрєвіатурі «РАНОК», а перстень «Пройшов через Ленінградські Хрести» – абрєвіатурі «СВА».

Отже, розглянута класифікація татуювань за змістом і спрямованістю дає змогу стверджувати, що вони не є випадковими в кримінальних групах. Татуювання виконують різноманітні функції міжособистісної та міжгрупової взаємодії.

Вони компенсують утрачені особою цінності з огляду на їх фізичну та духовну ізоляцію від суспільства.

Татуювання, на відміну від інших особливих прикмет, є джерелом досить значного обсягу криміналістично значущої інформації, завдяки якій можна отримати відомості не тільки про фізичні властивості особи, а й про біологічні, соціальні, психологічні та психічні властивості носія татуювання.

Наявність такої інформації про особу злочинця має важливе практичне значення для розкриття злочинів, висунення відповідних слідчих версій, профілактичної діяльності й реалізації одного з головних завдань кримінального покарання – виправлення та перевиховання засуджених.

Крім того, правильне використання працівниками правоохоронних органів інформації, що певною мірою характеризує особу злочинця, може допомогти прогнозувати майбутню його поведінку в конкретній ситуації.

Щоб нанести татуювання, не обов'язково потрапляти в місяця позбавлення волі. Однак, там їх наносять частіше. Майбутнім дослідникам цього кримінального явища слід урахувати, що поряд із загальноприйнятими малюнками й написами в кожному приймальнику-розподільнику, у кожній спецшколі, спеціальному ПТУ і ВТК склалися свої традиції, свої «художні» школи, що передають кліше, малюнки та написи новачкам «у спадок».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Татуировки. История возникновения и проникновения в преступный мир [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://www.wowanium.narod.ru/tatu.html#01>.

2. Гель А. П. Татуювання як специфічне джерело криміналістично значущої інформації про властивості особи злочинця / А. П. Гель // Держава і право : зб. наук. пр. Серія : Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – Вип. 9. – С. 370–376.

3. Бронников А. Г. Криминалистическое значение татуировок у осужденных / А. Г. Бронников. – М., 1980. – 233 с.

4. Старков О. В. Кримінальна субкультура : спецкурс / О. В. Старков. – М., 2010. – 240 с.

УДК 343.982.35:623.444.1

Голоколосова Алла Сергіївна –
науковий співробітник відділу
організації науково-дослідної роботи
Національної академії внутрішніх
справ

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЮРИКЕНІВ ЯК РІЗНОВИДУ МЕТАЛЬНОЇ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ

Визначено особливості криміналістичного дослідження сюрикенів та аналізу головних характеристик, необхідних для включення їх до категорії метальної холодної зброї.

Ключові слова: сюрикен; метальна холодна зброя; криміналістичне дослідження; металева пластина; вістря; метання.

Определено особенности криминалистического исследования сюрикенов и анализа основных характеристик, необходимых для отнесения их к категории метательного холодного оружия.

Ключевые слова: сюрикен; метательное холодное оружие; криминалистическое исследование; металлическая пластина; острие; метание.

Останніми роками під час учинення злочинів, пов'язаних із насильницькими діями або загрозою їх застосування, дедалі частіше використовується метальна холодна зброя. Це пов'язано з популяризацією видів східних єдиноборств, діяльністю спеціальних підрозділів, що використовують різні зразки метальної зброї, а також загальним доступом до спеціальної літератури. Інформація про конструкції та прийоми застосування деяких видів метальної зброї стала доступною для широкого кола осіб, що спричинило появу в криміналістичній практиці метальної зброї, виготовленої як промисловим способом, так і власноручно. Унаслідок цього виникає необхідність її криміналістичного дослідження для правильної кваліфікації злочинних діянь, скоєних із її використанням.

На сучасному етапі криміналістичне дослідження цього виду зброї (або предметів, схожих за конструкцією на неї) істотно ускладнено тим, що в криміналістиці й теорії криміналістичної експертизи не відпрацьовано низку питань, що зумовлюють об'єктивність криміналістичної оцінки таких об'єктів. Експертні служби володіють недостатньою інформаційною базою щодо металльної холодної зброї, за винятком деяких даних із дослідження арбалетів, що ускладнює вирішення питання встановлення групової приналежності предмета – речового доказу для включення його до категорії металльної холодної зброї.

Визначити приналежність досліджуваного предмета до металльної холодної зброї – означає встановити, чи має цей предмет комплекс ознак, що дають змогу вважати його певним різновидом металльної зброї, унаслідок чого (за наявності або відсутності такого комплексу) вирішити головне питання – чи відповідає він загальним ознакам металльної зброї. Зокрема відповісти на питання: чи є наданий на дослідження предмет металною холодною зброєю [1]?

Метою статті є вивчення історії виникнення сюрикени, визначення особливостей його криміналістичного дослідження, аналіз головних характеристик, необхідних для включення його до категорії металльної холодної зброї.

Питанням криміналістичного дослідження металльної холодної зброї присвятили праці такі вчені: А. С. Гобєєв, А. І. Желєзняков, Є. Н. Тихомиров, Є. Н. Тихонов, А. І. Устінов, В. В. Філіппов та ін.

Слово «сюрикени», складене з ієрогліфів «сю», «ри» і «кен» (буквально означає «лезо, приховане в руці»).

Метання предметів, безсумнівно, є звичайною практикою для людей упродовж тисячоліть, відколи стародавня людина дізналась, що може захищати себе й отримувати їжу, кидаючи каміння в живих істот. Таким чином, набула розвитку ідея про техніку кидка. Японський трактат, Кодзікі (близько 600 р. н.е.) містить згадку про те, як принц Ямато-Такемура намагався вбити білого оленя, кидаючи циліндричний овоч йому в око. Ніхон Соки (також близько 600 р. н.е.) згадує пристрій, що метав каміння, під назвою «сіхаджікі», але, можливо, це була праша.

Інший стародавній трактат («Мануесі»), описує метання стріл. Осака гунки (військові записи Осаки) містять уривок, у якому зазначено: «Тадамаса захистився від супротивника тим, що вихопив свій вакидзаси та метнув його, ніби це був сюрикен». Також зазначено, що пізніше Тадамаса створив перший стиль сюрикену – дзютсу-анто-гато.

Найбільш поширена в Японії метална зброя – це сюрикени. Сьогодні цей вид зброї нерозривно пов'язаний з образом ніндзя («війна ночі»), однак не можна вважати, що тільки ніндзя користувалися цією зброєю. Сюрикени були складовою обов'язкової екіпіровки будь-якого воїна-самурая.

Існують три головні типи сюрикенів:

бо-сюрикени, або бодзе-сюрикени (циліндричні стержні довгі та тонкі, різної форми й товщини);

хіра-сюрикени, або сякени (плоскі металеві диски багатопроменевої, зіркоподібної форми);

сенбан-сюрикени (тонкі металеві пластини квадратної або прямокутної форми).

Загалом хіра-сюрикени та сенбан-сюрикени – це пластини, які часто позначають загальною назвою «сякни» (неяпонська іншомовна назва цієї металеві зброї). Водночас японці називали їх «курума-кен» («лезо меча»). Кількість варіацій, що стосуються форм і розмірів сюрикенів, сягає 50 видів.

Таке їх різноманіття зумовлено різними технічними формами навчання, які використовували численні школи бойових мистецтв. Проте зазвичай спочатку головною причиною були індивідуальна перевага та навички воїна. Сюрикени легко можна було сховати під одягом, у чому й полягала їх головна зручність. Самурай міг мати при собі близько восьми-десяти сякен і стільки ж – сюрикенів. Перші носили ніби стопку монет, загорнуту в бавовняну тканину, їх розкладали або ховали в кишенях одягу, спеціально призначених для цієї мети. Другі могли ховати в рукавах або у волоссі як «шпильки» [2].

Сюрикен – метална зброя, що має вигляд металевої пластини з лезом і/або вістря на зовнішньому краї чи короткий стрижень із вістря на кінцях, складається з бази та різної кількості пелюстків різноманітної форми. Сюрикени належать до простої

метальної холодної зброї, що призначена для ураження цілі за рахунок отримання направлення руху внаслідок безпосереднього докладання до неї м'язового зусилля людини.

За конструкцією вражаючої частини вони належать до колючої та колючо-ріжучої клинкової метальної зброї, що має вражаючі елементи – бойові виступи з бойовими кінцями (вістрями) і в окремих різновидах – ріжучі кромки.

З літературних джерел відомо, що форма, розміри сюрикенів можуть бути різними. Однак зазвичай розміри сюрикенів є такими: діаметр – від 70 до 100 мм, товщина – не менше 3 мм. Вага сюрикенів може бути від 100 до 300 грамів. Кількість бойових виступів може бути також різним – від 3 до 10.

Виготовлення сюрикенів, з огляду на простоту конструкції, не вимагає спеціальних навичок. Їх зручність полягає в можливості прихованого носіння та раптового застосування.

Метання сюрикенів ґрунтується на «ефекті крила», а їх обертання під час польоту й наявність множинних ріжучих граней спричиняє завдання складних ушкоджень. Якщо метнути сюрикен «з підкруткою», тобто змусивши його обертатися в польоті, то політ стає більш стійким. Такий обертальний момент стабілізує політ, чим дає змогу використовувати «ефект крила», тобто метати якомога далі. Чим сильніше обертається сюрикен, тим довше він зберігає свою стабільність у польоті.

Зазначений вид метальної зброї найчастіше використовують зв'язкою по п'ять-десять штук у кожній, що підвищує ефективність їх застосування. Розташовані в зв'язці пачкою, на зразок колоди карт, сюрикени виймають один за одним, щільно покриваючи певний простір [3].

Сюрикени (зірочки) умовно можна розподілити за певними особливостями, а саме:

1) за будовою: цільні (суцільнолиті) та складні (складаються з декількох збірних елементів, що приводять у бойове положення за допомогою кнопкового пружинного механізму). Також виділяють сюрикени з отворами в основі та без них;

2) за конструкцією: з класично вираженою базою і зубцями і з невираженою базою і зубцями, де база є прямим продовженням зубців і, навпаки, без вираженої між ними межі;

3) за розміром: малі – до 6 см у діаметрі, середні – від 6 см до 8 см у діаметрі та великі – понад 8 см у діаметрі;

4) за кількістю зубців: тризубчасті, чотиризубчасті, п'ятизубчасті, шестизубчасті, восьмизубчасті;

5) за формою зубців: трикутні, багатокутні, фігурні, серповидні;

6) за видом зубців: голчасті, клиновидні, ромбовидні, стрілоподібні;

7) за формою бази зубців: прямі, вигнуті вліво (управо);

8) за наявністю заточки: з односторонньою і двосторонньою заточкою;

9) за наявністю лез: однолезові й дволезові зубці.

Методика дослідження сюрикенів аналогічна загальній методиці дослідження холодної зброї, проте має низку специфічних особливостей, зумовлених конструкцією, способом управління та дій. Зокрема, для визнання сюрикенів холодною зброєю необхідна наявність у них таких ознак:

1) вага малих сюрикенів – не менше 60 г. Зі збільшенням діаметра сюрикена на 1 см його вага повинна збільшуватися на 10 г відповідно;

2) плоскі з рівною поверхнею, а елементи симетричні та передбачають прямолінійно-поступальний, обертальний рух у польоті під час кидка із закруткою, тобто забезпечують дальність і стабільність польоту, а також прицільність метання при використанні за призначенням;

3) виготовлені з міцного (твердого та жорсткого) металу, що не деформується і не руйнується під час випробувань на міцність із силою, пропорційною силі дорослого чоловіка. З цією метою сюрикени випробовують на злам і вигин двома способами. У разі першого – ліву половину сюрикена затискають у кисті лівої руки, а праву – у кисті правої. На кожному з частин одночасно лівою та правою рукою прикладається зусилля, протилежне одне одному. Водночас якщо права рука

докладає зусилля знизу вгору, то ліва рука – зверху донизу. Під час другого способу сюрикен фіксують у руках аналогічним чином, але права рука докладає зусилля справа наліво, а ліва рука одночасно зліва направо. При цьому сюрикен не повинен деформуватися та руйнуватися, стикаючись із відносно жорсткою перепорою (замінником біоматеріалу, сухою сосною дошкою тощо) під час кидання з максимальним зусиллям дорослого чоловіка на відстані трьох-чотирьох метрів. Якщо під час вищезазначених випробувань не зафіксовано деформацій і руйнувань сюрикена як загалом, так і окремих його зубців, його визнають досить міцним та надійним для використання за призначенням.

4. Зубці сюрикенів повинні мати не менше ніж одне лезо з не менше ніж односторонньою заточкою, кінці повинні бути гострими та забезпечувати під час кидання із закруткою з відстані трьох-чотирьох метрів проникнення в перешкоду (мішень, дошку) на глибину не менше п'яти міліметрів.

5. Складені сюрикени повинні мати справний механізм, надійно фіксуючий його елементи в бойовому (розгорнутому) положенні.

6. Наявність або відсутність навичок техніки метання сюрикенів в осіб, у яких їх вилучають, не є криміналістичним критерієм оцінки й не може слугувати підґрунтям для висновків про приналежність або неналежність їх до холодної зброї [3].

Під час порівняльного дослідження експерт-криміналіст порівнює сюрикен за комплексом ознак, які виділяє під час роздільного дослідження, з відповідними ознаками цієї групи зброї. Порівняльне дослідження передбачає аналіз від загального до конкретного. Зразками для порівняння можуть слугувати фірмові зразки, довідкові дані, графічні зображення, наявні в спеціальній літературі.

Не менш важливими властивостями, за якими ми включаємо сюрикени до категорії металльної холодної зброї, є встановлення можливості метання сюрикенів у ціль рукою та володіння вражаючими властивостями. Останні визначають можливість нанесення досліджуваним сюрикеном ушкоджень

під час попадання в ціль (важливе значення мають величина бойових виступів, гострота заточення бойових кінців, заточка ріжучих кромки, жорсткість, міцність і стійкість до деформації остову сюрикена та його бойових виступів). З'ясування цих параметрів дає змогу переконатись у надійності досліджуваного предмета як зброї або в непридатності його для такого використання. З цією метою здійснюють експертний експеримент, під час якого перевіряють можливість нанесення досліджуваним сюрикеном пошкоджень і стійкості його в польоті під час кидка. Досліджуваний об'єкт необхідно кілька разів метнути з відстані не менше п'яти метрів у напрямку цілі, якою слугуватиме щит із сухих соснових дощок, товщиною не менше десяти міліметрів. На щиті закріплюють матеріал, що складається зверху з шару листової гуми завтовшки один-півтора міліметри, а знизу – з шару каучуку товщиною 70 мм (даний матеріал має щільність, приблизно рівну щільності м'яких тканин людського організму).

Здійснені експерименти з деякими різновидами сюрикенив показали, що для їх метання не потрібно якихось особливих навичок. Водночас у низці джерел є відомості з оволодіння спеціальними прийомами виконання кидків. Далі вивчають ушкодження, їх характер і розміри, які оцінюють із позицій можливості враження живої цілі (людини, тварини) сюрикеном.

За результатами оцінки всього комплексу виявлених ознак досліджуваного об'єкта (сюрикен) може бути включено або ні до категорії металльної зброї [4].

Метальна холодна зброя є досить небезпечним видом зброї, адже завдяки своїм властивостям дає змогу наносити ушкодження на значній відстані. Таким чином, розглянувши питання криміналістичного дослідження металльної холодної зброї, зокрема сюрикенив, можна зробити висновок, що нині розкриття та розслідування злочинів значною мірою залежить від широкого та тактично грамотного використання спеціальних знань експертом під час дослідження холодної зброї. При цьому важливо ефективно використовувати науково-технічні засоби, правильно організовувати та здійснювати взаємодію різних фахівців, чия діяльність спрямована на боротьбу зі злочинністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЕЖЕРЕЛ

1. Железняков А. И. Метательное оружие как новый объект криминалистического экспертного исследования / А. И. Железняков, А. С. Гобеев. – Саратов, 1994. – 430 с.
2. Попенко В. Н. Холодное оружие Востока и Запада / В. Н. Попенко. – Самара, 1992. – 380 с.
3. Тихонов Е. Н. Криминалистическая экспертиза холодного оружия : [учеб. пособие] / Е. Н. Тихонов. – Барнаул, 1987. – 520 с.
4. Устинов А. И. Криминалистическое исследование некоторых видов холодного оружия народов Востока / А. И. Устинов, В. В. Филиппов. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1984. – 512 с.

УДК 347.132

Кравченко Наталія Станіславівна –
ад'юнкт кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх
справ

УЧАСТЬ ЦИВІЛЬНОГО ВІДПОВІДАЧА В ДОКАЗУВАННІ ЦИВІЛЬНОГО ПОЗОВУ

Розглянуто процесуальний статус цивільного відповідача та його роль у доказуванні цивільного позову в кримінальному провадженні згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 р.

Ключові слова: кримінальне провадження; шкода; матеріальна та моральна відповідальність; цивільний відповідач; процесуальний статус цивільного відповідача; суб'єкти кримінального процесуального доказування.

Рассмотрен процессуальный статус гражданского ответчика и его роль в доказывании гражданского иска в уголовном производстве в соответствии с Уголовным процессуальным кодексом Украины 2012 г.

Ключевые слова: уголовное производство; вред; материальная и моральная ответственность; гражданский ответчик; процессуальный статус гражданского ответчика; субъекты уголовного процессуального доказывания.

В Україні на сучасному етапі її розвитку відбувається вдосконалення правової бази, якою закріплено правове становище громадян та організацій, а також встановлено гарантії реалізації й захисту їх прав і свобод, визначених Конституцією та іншими законами України. Конституційні норми, у яких закріплено ці права й інтереси, слугують підґрунтям для деталізації останніх у галузевому законодавстві, регулювання всіх аспектів їх дії, визначення юридичних гарантій реалізації, процесуального порядку захисту прав, інтересів і свобод.

Щодня ми стаємо учасниками різноманітних суспільних відносин, навіть не звертаючи уваги на права й обов'язки, яких набуваємо, оскільки такі міжлюдські стосунки для нас є звичними.

Участь осіб у кримінальному процесуальному провадженні вимагає чіткого знання прав та обов'язків кожного суб'єкта (учасника) цих відносин. Адже саме під час кримінального процесу вирішується питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності – суттєвого обмеження її прав і свобод. Крім того, це має важливе значення в підготовці фахівців-юристів, оскільки вони повинні чітко знати, кого слід залучати до участі в кримінальному процесі та які права й обов'язки водночас матимуть цивільний позивач та цивільний відповідач як суб'єкти кримінального процесу. Усе це спрямовано на досягнення законності та правопорядку в нашій державі, захисту головної її цінності – прав і законних інтересів людини. Проблематику щодо питання розглядали у своїх працях такі вчені: М. І. Гошовський, Є. Г. Коваленко, О. П. Кучинська, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, Г. М. Омеляненко, В. М. Тертишник, В. П. Шибіко.

У ст. 129 Конституції України зазначено, що головними засадами судочинства є «рівність усіх учасників процесу перед законом і судом» та «змагальність сторін». Тривалий час у кримінальному процесуальному законодавстві термін «сторони процесу» не було визначено. З огляду на це, у юридичній літературі існувала певна неоднозначність у вживанні понять, що визначали коло осіб, задіяних у кримінальному процесі.

Необхідність забезпечення реальної дії наведених конституційних принципів спонукала законодавця до суттєвого реформування відповідного розділу кримінального процесуального законодавства, зокрема виділення в окрему підсистему учасників кримінального процесу [1, с. 112].

Відповідно до Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, прийнятого 13 квітня 2012 р., виникла потреба суттєво змінити сталу систему суб'єктів кримінального судочинства, якими прийнято було вважати державні органи та посадових осіб, які здійснюють провадження в кримінальній справі, а також юридичних, посадових чи фізичних осіб, залучених до сфери кримінального судочинства.

Згідно з чинним КПК України, у кримінальному процесі суб'єкти кримінальних процесуальних відносин, об'єднані спільними правовими позиціями, завданнями в кримінальному провадженні, є стороною, що протистоїть іншій стороні.

Серед суб'єктів кримінального процесуального доказування є такі, чия роль у доказовій діяльності досліджена неповністю та недостатньо всебічно. Один із таких суб'єктів – цивільний відповідач.

Шкоду, завдану фізичній або юридичній особі внаслідок учинення кримінального правопорушення, мають відшкодовувати відповідні особи – потенційні носії матеріальної та моральної відповідальності в кримінальному процесі, тобто підозрювані й обвинувачені. Проте здебільшого цю відповідальність покладають не на підозрюваного, обвинуваченого, а на інших осіб – цивільних відповідачів.

Згідно із загальним правилом, цивільний позов у кримінальній справі пред'являють особі, яку обвинувачують у вчиненні кримінального правопорушення. Однак, урахувавши багатоаспектність та особливості інституту зобов'язань, що є наслідком шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення, у кримінальному праві й процесі визначено такого учасника кримінального провадження, як цивільний відповідач, статус якого відокремлено від обвинуваченого [2, с. 188].

Відповідно до ч. 1 ст. 62 КПК України 2012 р., цивільним відповідачем у кримінальному провадженні може бути фізична або юридична особа, яка в межах закону несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану злочинними діями (бездіяльністю) підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння та якій пред'явлено цивільний позов у порядку, встановленому цим Законом [3, с. 203].

На нашу думку, осіб, на яких покладають матеріальну та/або моральну відповідальність у кримінальному провадженні, умовно можна поділити на дві групи:

- а) особи, які безпосередньо завдали шкоду;

б) особи, які згідно із законодавством України, несуть матеріальну та/або моральну відповідальність за протиправні дії інших осіб.

У випадках, прямо зазначених у законі, як цивільні відповідачі можуть бути притягнуті батьки, опікуни, піклувальники й інші особи, а також підприємства, установи й організації (навчальні, виховні та лікувальні заклади; власники джерел підвищеної небезпеки; підприємства й організації, що зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану їх працівниками під час виконання ними своїх трудових (службових) обов'язків тощо), які в межах закону несуть матеріальну та моральну відповідальність за шкоду, завдану діями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, та до якої пред'явлено цивільний позов у порядку, встановленому гл. 9 КПК України. Такі особи мають бути залучені до участі в кримінальному процесі за ініціативи як цивільного позивача, так і органів досудового розслідування, прокуратури, суду. Рішення про притягнення як цивільного відповідача приймають щодо кожної особи, яка, відповідно до Цивільного кодексу України, несе матеріальну та/або моральну відповідальність за шкоду, завдану кримінальним правопорушенням, коли наявні докази, що підтверджують цю обставину.

У ч. 1 ст. 51 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. було зазначено, що про притягнення особи як цивільного відповідача особа, яка провадить дізнання, слідчий, суддя виносять постанову, а суд – ухвалу. Саме з моменту винесення постанови (ухвали) особа, зазначена в ній, набувала статусу цивільного відповідача, а отже, можливості скористатись усіма правами [4]. У ч. 2 ст. 62 чинного КПК України йдеться про те, що права й обов'язки цивільного відповідача виникають із часу подання позовної заяви органу досудового розслідування або суду. У ч. 3 цієї статті визначено, що цивільного відповідача інформують про прийняті процесуальні рішення в кримінальному провадженні, що стосуються цивільного позову. Він отримує їх копії у випадках і порядку, визначених у цьому Кодексі, для інформування та надсилання копій процесуальних рішень підозрюваному, обвинуваченому [5].

Унаслідок аналізу ст. 62 КПК України постає слушне запитання: з якого моменту особа набуває статусу цивільного відповідача – чи з часу подачі цивільним позивачем позовної заяви, чи після того, як його належним чином поінформують суб'єкти, що здійснюють досудове розслідування, або суд?

На нашу думку, фізична або юридична особа має набувати права та обов'язки цивільного відповідача тільки після того, як слідчий чи прокурор з'ясує під час кримінального провадження, що саме вона повинна відповідати за шкоду, завдану кримінальним правопорушенням іншою особою. Це є можливим лише після появи в кримінальному провадженні такого учасника процесу, як підозрюваний, і встановлення тієї обставини, що за завдану ним шкоду повинен нести відповідальність не власне він, а інші особи. Крім того, статус цивільного відповідача в тому чи іншому кримінальному провадженні має бути належним чином визначено – мотивованим процесуальним рішенням слідчого, прокурора або суду.

Загалом цивільний відповідач і підозрюваний, обвинувачений – це різні процесуальні фігури. Підозрюваний, обвинувачений несуть цивільну відповідальність з огляду на вчинення кримінального правопорушення. Цивільний відповідач – це не представник і не захисник підозрюваного, обвинуваченого, а самостійний учасник кримінального провадження, якого залучають до участі в ньому тільки в разі наявності законних підстав.

Головною ознакою, що характеризує цивільного відповідача, є те, що він є суб'єктом цивільно-правової відповідальності в межах кримінального провадження. Ця ознака передбачає:

- відшкодування збитків потерпілому (потерпілим);
- передачу індивідуально визначеної речі;
- компенсування моральної шкоди потерпілому (потерпілим);
- відновлення становища, що існувало до порушення права потерпілого (потерпілих);
- припинення дій, що порушують право або створюють загрозу його порушення.

У ч. 3 ст. 62 КПК України зазначено, що цивільний відповідач має права й обов'язки, передбачені цим Кодексом для підозрюваного, обвинуваченого, у частині, що стосується

цивільного позову, а також має право визнавати позов повністю чи частково або заперечувати його [5]. Щоб з'ясувати, які це права, потрібно ознайомитись зі ст. цього Закону.

Відповідно до ч. 3 ст. 42 КПК України, підозрюваний, обвинувачений має право: 1) знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення його підозрюють, обвинувачують; 2) бути чітко та своєчасно повідомленим про свої права, передбачені цим Кодексом, а також отримати їх роз'яснення; 3) на першу вимогу мати захисника й побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту – мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості; на участь захисника в проведенні допиту й інших процесуальних дій; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених цим Кодексом та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, у тому числі у зв'язку з відсутністю коштів на її оплату; 4) не говорити нічого стосовно підозри проти нього, обвинувачення або в будь-який момент відмовитися відповідати на запитання; 5) давати пояснення, показання з приводу підозри, обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати; 6) вимагати перевірки обґрунтованості затримання; 7) у разі затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою – на негайне повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб про затримання та місце свого перебування згідно з положеннями ст. 213 цього Кодексу; 8) збирати й подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази; 9) брати участь у проведенні процесуальних дій; 10) під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу; 11) застосовувати з дотриманням вимог цього Кодексу технічні засоби при проведенні процесуальних дій, у яких він бере участь. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосовувати технічні засоби під час проведення окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з метою нерозголошення відомостей, що містять

таємницю, охороняються законом чи стосуються інтимного життя особи, про що виноситься (постановляється) вмотивована постанова (ухвала); 12) заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо; 13) заявляти відводи; 14) ознайомлюватись із матеріалами досудового розслідування в порядку, передбаченому в ст. 221 цього Кодексу, та вимагати відкриття матеріалів згідно зі ст. 290 цього Кодексу; 15) одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення; 16) оскаржувати рішення, дії й бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому цим Кодексом; 17) вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, у порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися; 18) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави.

У ч. 4 цієї статті Кодексу визначено, що обвинувачений також має право: 1) брати участь під час судового розгляду в допиті свідків обвинувачення або вимагати їх допиту, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що та свідків обвинувачення; 2) збирати й подавати суду докази; 3) висловлювати в судовому засіданні свою думку щодо клопотань інших учасників судового провадження; 4) виступати в судових дебатах; 5) ознайомлюватись із журналом судового засідання, технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду, і подавати щодо них свої зауваження; 6) оскаржувати в установленому цим Кодексом порядку судові рішення та ініціювати їх перегляд, знати про подані на них апеляційні та касаційні скарги, заяви про їх перегляд, подавати на них заперечення. Крім цього, підозрюваний, обвинувачений мають також інші процесуальні права, передбачені в Кодексі [5].

Постає питання: які з перелічених прав підозрюваного, обвинуваченого стосуються цивільного позову? Оскільки

однозначно відповісти на нього складно, вважаємо за доцільне визначити окремо права цивільного відповідача в ст. 62 КПК України, яка встановлює статус цього учасника кримінального процесу.

У ч. 3 ст. 62 КПК України йдеться про те, що цивільний відповідач має обов'язки, передбачені цим Кодексом для підозрюваного, обвинуваченого, у частині, що стосуються цивільного позову.

На нашу думку, обов'язки цивільного відповідача слід визначити в ст. 62 КПК України. Пропонуємо доповнити цю статтю нормою, згідно з якою цивільний відповідач зобов'язаний: 1) прибувати за викликом до слідчого, прокурора, суду, а в разі неможливості прибути в призначений строк – заздалегідь повідомити про це; 2) виконувати обов'язки, покладені на нього рішенням про застосування заходів забезпечення цивільного позову; 3) підкорятися законним вимогам і розпорядженням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду; 4) не розголошувати без дозволу слідчого або прокурора дані досудового розслідування.

Також слід визначити порядок роз'яснення цивільному відповідачу його прав та обов'язків. Таке роз'яснення має відбуватися під час оголошення (повідомлення) фізичній або юридичній особі, яка в межах закону несе матеріальну та/або моральну відповідальність за шкоду (за наявності доказів цієї обставини), завдану злочинними діями підозрюваного, обвинуваченого, що саме вона набула статусу цивільного відповідача в кримінальному провадженні за мотивованим рішенням слідчого, прокурора чи суду.

Дещо незрозумілою є позиція законодавця щодо цивільного відповідача як суб'єкта процесу доказування в кримінальному процесуальному законі.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 93 КПК України, збір доказів здійснюють сторони кримінального провадження, потерпілий у порядку, передбаченому цим Кодексом. Водночас у п. 19 ч. 1 ст. 3 зовсім не згадується про цивільного відповідача як про суб'єкта чи учасника процесу доказування.

Здійснивши аналіз змісту ч. 3, 4 ст. 42 КПК України, ми можемо констатувати, що цивільний відповідач як суб'єкт

доказування в частині, що стосується цивільного позову, має такі права: а) на стадії досудового розслідування: 1) знати зміст цивільного позову; 2) бути чітко та своєчасно повідомленим про свої права, передбачені Кодексом, а також отримати їх роз'яснення; 3) давати пояснення, показання з приводу пред'явленого цивільного позову; 4) збирати й подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази, що стосуються пред'явленого цивільного позову; 5) брати участь у проведенні процесуальних дій; 6) під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які фіксують у протоколі; б) застосовувати з додержанням вимог КПК України технічні засоби під час проведення процесуальних дій, у яких він бере участь; 7) заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо; 8) заявляти відводи; 9) ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування в частині, що стосуються цивільного позову; 10) одержувати копії процесуальних документів і письмові повідомлення; 11) оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому КПК України; 12) вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду в порядку, визначеному законом; 13) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною мовою або іншою мовою, якою він володіє, та, у разі необхідності, користуватися послугами перекладача за рахунок держави; б) у судовому провадженні: 1) брати участь під час судового розгляду в допиті свідків; 2) збирати й подавати суду докази; 3) висловлювати в судовому засіданні власну думку щодо клопотань інших учасників судового провадження; 4) виступати в судових дебатах; 5) ознайомлюватись із журналом судового засідання й технічним записом судового процесу, які йому зобов'язані надати уповноважені працівники суду, і подавати щодо них свої зауваження; 6) оскаржувати в установленому порядку судові рішення, ініціювати їх перегляд, знати про подані на них

апеляційні та касаційні скарги, заяви про їх перегляд, подавати на них заперечення.

Традиційно процес доказування передбачає такі етапи: збирання, перевірка й оцінювання доказів.

Досліджуючи правовий статус цивільного відповідача в кримінальному процесі та його роль у доказуванні цивільного позову в кримінальному провадженні, передусім, слід розглянути його право подавати докази. Однак ставити питання щодо звуження чи розширення повноважень цивільного відповідача в процесі збирання та подання доказів не є коректним, оскільки він, як і будь-який інший учасник кримінального процесу, відповідно до положень КПК України, у частині збору доказів, не є суб'єктом цієї діяльності.

Ураховуючи, що способами перевірки доказів є аналіз зібраних у кримінальному провадженні доказів та здійснення нових, повторних і додаткових слідчих (розшукових) дій, участь цивільного відповідача в цьому процесі також видається сумнівною.

Стосовно третього етапу – оцінки доказів, ґрунтуючись на аналізі змісту ст. 94 КПК України, можна зробити висновок, згідно з яким законодавець не вважає цивільного відповідача суб'єктом оцінки доказів.

Ми переконані, що найбільш реальними та ефективними правами цивільного відповідача стосовно участі в процесі доказування цивільного позову в кримінальному провадженні є: право заперечувати проти пред'явленого цивільного позову; право давати пояснення та свідчення по суті пред'явленого позову; право заявляти клопотання, у тому числі з питань збирання, перевірки й оцінювання доказів посадовими особами, які ведуть процес.

Таким чином, права й обов'язки цивільного відповідача, що передбачені в чинному КПК України та стосуються його участі в процесі доказування цивільного позову в кримінальному провадженні, а також рівень їх реалізації свідчать про те, що, незважаючи на закріплені у Конституції України та кримінальному процесуальному законі принцип змагальності, нині нерозв'язаною залишається проблема рівноправності всіх учасників кримінального провадження.

Доцільним і логічним буде внесення низки змін до КПК України, зокрема варто: а) чітко визначити, на якій підставі та з якого моменту особа набуває статусу цивільного відповідача; б) якими правами й обов'язками наділений саме цивільний відповідач, а не містити посилання на норми щодо прав та обов'язків інших учасників кримінального провадження; в) статус цивільного відповідача в тому чи іншому кримінальному провадженні має бути належним чином оформлено – мотивованим процесуальним рішенням слідчого, прокурора або суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний процес : [підруч.] / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] / відп. ред. : С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Х. : Одіссей, 2013. – 1104 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] : у 2 т. – Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – 768 с.
4. Кримінально-процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 груд. 1960 р. № 1001-05. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/1001-05>.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17>.

УДК 35.075.3

Гуральник Микола Миколайович –
аспірант Київського університету
туризму, економіки і права

МУНІЦИПАЛЬНА СЛУЖБА ЯК ЧИННИК ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ПОСАДОВИХ ОСІБ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Розкрито правову природу місцевих органів публічної влади. З'ясовано, що правовий статус посадової особи органу публічної влади ґрунтується на статусі державного службовця, у якому відображено особливі функції та повноваження щодо реалізації компетенції державного органу, а також статусі службовця, що передбачає загальний юридичний зв'язок з органом публічної влади. Доведено, що зазначене питання є важливим для України з огляду на гармонізацію національного законодавства з існуючими європейськими стандартами в цій сфері, особливості формування та функціонування територіальної громади в системі публічної влади в Україні.

Ключові слова: міське самоврядування; територіальна громада; правовий статус посадових осіб місцевих органів публічної влади.

Раскрыта правовая природа местных органов публичной власти. Выяснено, что правовой статус должностного лица органа публичной власти основан на статусе государственного служащего, в котором отражены особые функции и полномочия по реализации компетенции государственного органа, а также в статусе служащего, который предусматривает общую юридическую связь с органом публичной власти. Доказано, что этот вопрос является важным для Украины в связи с гармонизацией национального законодательства с существующими европейскими стандартами в этой сфере, особенностями формирования и

функционирования территориальной общины в системе публичной власти в Украине.

Ключевые слова: местное самоуправление; территориальная община; правовой статус должностных лиц местных органов публичной власти.

Реформування публічної влади в Україні вимагає не лише змін в організаційній структурі управлінських органів, а й застосування нових методологічних підходів для налагодження ефективної взаємодії як між органами публічної влади, так і між державою та громадянами.

Такий підхід зумовлений сучасними завданнями й функціями держави, переходом до системи державного управління, що ґрунтується на поєднанні державного управління з місцевим самоврядуванням, якісною зміною функцій державного управління та формуванням високоефективного, професійного апарату управління, здатного кваліфіковано й чесно працювати, виконувати вимоги громадян і задовольнити їх потреби.

Підґрунтям для розроблення теми дослідження стали наукові праці М. О. Баймуратова, О. В. Батанова, В. І. Борденюка, І. П. Бутко, В. А. Григор'єва, Ю. В. Делії, В. М. Кампо, А. А. Ковеленка, В. В. Кравченка, П. М. Любченка, М. О. Теплоука, О. Ф. Фрицького, В. М. Шаповала та ін.

Метою цієї статті є дослідження особливостей правового статусу посадових осіб місцевих органів публічної влади в Україні.

Науковий аналіз будь-якого явища неможливий без попереднього визначення тих чинників, що впливають на його сутність. Стосовно організації та діяльності посадових осіб місцевих органів публічної влади таким чинником є їх функції, що дають динамічну характеристику владних інституцій, уможлиблюючи глибше пізнання їх природи, призначення та діяльності.

Функції органів публічної влади тісно пов'язані з компетенцією цих органів та унікальністю їх правового статусу. У цьому сенсі професійний публічний менеджмент є основою функціонування місцевої влади в будь-якій демократичній державі.

Аналіз правового статусу посадових осіб місцевих органів публічної влади в Україні, дає змогу зробити висновок, що законодавець розглядає його крізь призму поняття «службовець у сфері публічної влади («публічний службовець»)), але інтерпретація цього поняття видається узагальненою з огляду на те, що не містить конкретних відмінностей у проходженні служби особами, різними за своїм посадовим становищем та умовами проходження служби [1].

Таким чином, проблема правового визначення статусу посадових осіб місцевих органів публічної влади в Україні об'єктивно виникла в процесі створення законодавчої бази нашої держави. На практиці досить актуальним питанням є з'ясування змісту понять «службова особа» і «посадова особа» та визначення їх співвідношення. Донині в законодавстві України існує прогалина щодо розмежування цих понять. Так, законодавство, використовуючи ці поняття в різних галузях права, не містить єдиного підходу щодо визначення їх співвідношення, що негативно позначається на практиці застосування відповідних норм (зокрема, у ст. 40, 56 Конституції України поряд із терміном «посадова особа» закріплено термін «службова особа»).

Загострило цю проблематику прийняття законів «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування». Проблема полягає в невідповідності між окремими статтями цих законів і Законом України «Про державну службу в Україні», дія якого досі поширюється на працівників місцевого та регіонального самоврядування, регулюючи взаємовідносини між цими працівниками, органами місцевого самоврядування й державою.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про державну службу», посадовими особами є керівники та заступники керівників державних органів та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій [2].

У ст. 2 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» зазначено, що посадовою особою місцевого самоврядування є особа, яка працює в органах місцевого

самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих і консультативно-дорадчих функцій та отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету [3].

Однак сфера застосування поняття «посадова особа», наведена в зазначених законах, обмежується суто державною службою та службою в органах місцевого самоврядування. У них ідеться про державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування, на яких законами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій, які працюють у державних органах та їх апараті, органах місцевого самоврядування. Водночас консультативно-дорадчими функціями можуть бути наділені не тільки посадові особи, а й інші особи, як практично це й буває. Якщо консультант, або радник, не наділений організаційно-розпорядчими функціями, то він не може належати до посадових осіб.

Найбільш очевидна суперечність щодо визначення цих понять стосується різних джерел фінансування заробітної плати, що може суттєво вплинути на систему залежності діяльності органів і посадових осіб державного управління та посадових осіб місцевих органів публічної влади від тимчасових особистих соціально-економічних пріоритетів і не завжди буде стимулювати професіоналізм та принциповість у роботі.

Якщо для державних службовців держава гарантує незалежність і постійність роботи відповідно до професійних здібностей, то фактично всі посадові особи місцевого самоврядування перебувають під впливом змін, що спричинені виборчим характером органів місцевого самоврядування та можуть стати об'єктом політичних спекуляцій.

Якщо розглядати ситуацію через призму співвідношення власних і делегованих повноважень, то тут теж можна констатувати певну невизначеність статусу посадових осіб органів місцевого самоврядування. З одного боку, їх «призначають» на роботу територіальна громада або її рада, виконком, з іншого – вони виконують державні функції, що можуть не завжди відповідати інтересам громадян. У цьому разі досить важко знайти засіб гарантування соціального захисту посадових осіб місцевих органів публічної влади та їх

незалежності в прийнятті професійних рішень. Тому одній особі важко поєднати оцінки його як службовця громади та посадової особи, що виконує державні функції. Особливо це стосується делегованих повноважень, що не профінансовані або частково профінансовані з державного бюджету [4].

На нашу думку, ураховуючи те, що поняття «посадова особа» широко використовується в кримінальному законодавстві, законодавстві про адміністративну відповідальність, а також усіх галузях та сферах управлінської діяльності, залишається нагальним вирішення питання щодо обґрунтування та законодавчого закріплення (уніфікації) досконалішого визначення цього поняття з урахуванням необхідності уточнення його співвідношення з поняттям «службова особа» (для з'ясування цієї проблематики слід керуватися приміткою до ст. 364 Кримінального кодексу України; п. 1 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5 та п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах повноважень» від 26 грудня 2003 р. № 15, у яких зазначено, що під час вирішення питання, чи є та або інша особа службовою, слід керуватися положеннями прим. 1 ст. 364 Кримінального кодексу України).

Сучасна конституційна доктрина має різні міркування щодо цього. Так, В. Шаповал під правовим статусом посадової особи органів місцевого самоврядування (сільських, селищних, міських голів) розуміє зміст муніципально-службових відносин, урегульованих правовими нормами за займаною посадою, які реалізуються через визначені повноваження, права, обов'язки, гарантії та відповідальність [5]. Цікаву позицію обстоює Б. Калиновський, який пише, що конституційно-правовий статус сільського, міського голови та депутата місцевої ради визначають загальний правовий статус особи, спеціальний статус голови та депутата й індивідуальний статус. Ці статуси співвідносяться як «загальне» та «особливе». Зокрема, спеціальні статуси конкретизують загальний правовий статус, на рівні окремих спеціальних груп відрізняються галузевою гамою від загального статусу, визначеного Конституцією. Спеціальний статус місцевого голови та депутата місцевої ради має комплексний міжгалузевий характер і доповнює загальний конституційно-правовий статус.

Водночас конституційно-правовий статус місцевого голови та депутата місцевої ради слід розглядати як внутрішньо узгоджений комплекс взаємопов'язаних і взаємообумовлених елементів, що поєднує нормативно регламентовані характеристики інституту місцевого голови та інституту депутата місцевої ради як представника територіальної громади, громадського діяча й члена представницького органу місцевого самоврядування, який здійснює функції та повноваження на підставі Конституції та законів України [6].

На сьогодні може йтися про розмежування правового статусу державного службовця й посадової особи місцевих органів публічної влади. Правовий статус посадової особи органу публічної влади ґрунтується на статусі державного службовця, передбачаючи особливі функції та повноваження щодо реалізації компетенції державного органу, а в статусі службовця – загальний юридичний зв'язок з органом публічної влади. Особливості цього спеціального статусу як об'єктивної основи особливих умов управлінської діяльності слід визначити як право здійснювати контрольну діяльність щодо реалізації прав та обов'язків підлеглих державних службовців. Саме контроль за законністю виконання управлінських рішень є тим елементом, який вирізняє посадову особу серед інших державних службовців. З урахуванням цього положення слід визначити контрольну функцію посадової особи як особливу умову діяльності конкретної посадової особи, а не державного службовця загалом. Контроль дає можливість установлювати відповідність діяльності підлеглих органів (державних службовців) вимогам закону та іншим нормативним актам, об'єктивно й всебічно відображати фактичний стан справ на підконтрольних місцях, виявляти позитивний досвід та недоліки в управлінських рішеннях, в організації та стилі роботи органів управління, а також надає змогу керівникові визначати особливі умови діяльності для підлеглих службовців, якщо вони законодавчо не встановлені.

Саме на таких засадах доцільно визначити два блоки формалізації особливих умов діяльності посадових осіб. По-перше, умови статусного характеру визначення поняття посадових осіб (відповідно, зарахування до цієї категорії певних

осіб), перебування на встановленій нормативними актами посаді (тимчасово або постійно) в органах публічної влади тощо. По-друге, особливі умови компетенційного характеру – наділення посадової особи від імені держави державно-владними повноваженнями (що повинні містити не тільки права, а й обов'язки), а також виконання посадових функцій згідно з функціями державної служби. Посадова особа повинна як сама чітко дотримуватися тих вимог, що закріплені в наказах, розпорядженнях, інструкціях, положеннях і правилах (загального та відомчого характеру), так і вимагати від своїх підлеглих чіткого виконання цих норм. По-третє, наявність у своєму підпорядкуванні державних службовців для посадової особи детермінує особливі умови комунікаційного характеру. Це надає посадовій особі право в процесі службової діяльності виконувати управлінські (керівні) функції щодо підлеглих шляхом видання адміністративних актів розпорядчого характеру, обов'язкових для виконання. По-четверте, особливі умови деліктного характеру як особлива юридична відповідальність посадової особи за протиправні дії посадової особи.

На нашу думку, розкриваючи зміст конституційно-правового статусу сільського, селищного, міського голови та депутата місцевої ради, слід керуватися спеціальною правосуб'єктністю, якою є система можливостей набувати спеціальні права й обов'язки, а також нести відповідальність, що, передусім, закріплені на законодавчому рівні щодо реалізації власних функцій і повноважень. Адже саме з моменту обрання сільський, селищний, міський голова чи депутат місцевої ради отримують мандат, тобто право і водночас на представництво інтересів територіальної громади та вирішення питань місцевого значення від імені і в інтересах територіальної громади, а також право й обов'язок щодо участі в діяльності представницького органу місцевого самоврядування – місцевої ради та її органів. Саме таким чином територіальна громада уповноважує своїх представників на здійснення місцевої влади [7].

У цьому контексті слід акцентувати увагу на тому, що головна посадова особа територіальної громади (сільський, селищний, міський голова) виконує свої повноваження протягом усього строку, що визначений у законодавстві після обрання

його територіальною громадою. На підставі цього він має бути, насамперед, службовцем і представляти інтереси цієї громади та захищати їх. Залежність від суспільної думки в громаді, що формується за час роботи міського, сільського, селищного голови, постійно впливає на його діяльність і подальшу кар'єру. Водночас через обмеженість строку діяльності голова не може мати ті самі гарантії, що й державні службовці цілком, адже він перебуває під впливом невизначеності свого майбутнього, фінансових, соціальних та морально-психологічних факторів [4].

Здійснений аналіз вивчення проблеми діяльності посадових осіб місцевих органів публічної влади в Україні дає змогу зробити низку висновків.

По-перше, система публічної влади в Україні вкрай потребує нових службовців, які мають відігравати ключову роль у здійсненні реформи на місцевому рівні. Для сучасного муніципального службовця недостатньо мати необхідні знання в економічній, соціальній і правовій сферах, уміти застосовувати їх на практиці. Необхідно відпрацьовувати процедуру добору кадрів до муніципальної служби. Зокрема, слід увести конкурсні засади, що можуть стосуватися більшості посад із певними відмінностями, що давали б змогу враховувати необхідність прийняття колегіального рішення ради стосовно окремих посадових осіб місцевого самоврядування.

По-друге, відсутність соціальних гарантій у правовому статусі міських, сільських, селищних голів, процедура виборності посади значно впливають на якість кадрового забезпечення цих посад. Так, окремі соціальні гарантії щодо голів можна було б передавати на розгляд громади, у тому числі рівень заробітної плати, постійне забезпечення голів можна було б передавати на розгляд громади (у тому числі рівень заробітної плати), пенсійне забезпечення голів поставити в залежність від рівня добробуту в громаді.

По-третє, варто визначити правовий статус кожної з груп посадових осіб місцевих органів публічної влади відповідно до меж повноважень, відповідальності та масштабів адміністративно-територіальних одиниць. При цьому необхідно встановити повноваження, права й обов'язки кожної з груп, їх підзвітність і підконтрольність, процедуру обіймання посади та

просування по службі. Цілком очевидно, що без правового статусу й гарантій неможливо розраховувати на професіоналізм, незалежність і відданість справі щодо виконання завдань і функцій муніципальних службовців у системі публічної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Державне управління в Україні: наукові, правові, кадрові та організаційні засади : [навч. посіб.] / кол. авт. : В. Т. Білоус, С. Д. Дубенко, М. Я. Задорожна та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник, В. М. Олуйка. – Л. : Львів. політехніка, 2002. – 352 с.
2. Про державну службу : Закон України від 17 листоп. 2011 р. № 4050-VI // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 53. – Ст. 490.
3. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7 черв. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 33. – Ст. 175.
4. Серьогін С. Муніципальна служба як засіб правового визначення статусу посадових осіб місцевого самоврядування / С. Серьогін // Збірник наукових праць УАДУ при Президентіві України / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – Вип. 1. – С. 332–333.
5. Шаповал В. М. Конституційно-правовий статус сільського, селищного, міського голови в Україні : [моногр.] / В. М. Шаповал. – Кременчук : Щербатих О. В., 2010. – 154 с.
6. Калиновський Б. Порядок формування та конституційний статус представних органів місцевої публічної влади в Україні / Б. Калиновський // Вибори та демократія. – 2012. – № 1 (31). – С. 43–49.
7. Калиновський Б. Шляхи удосконалення конституційно-правового статусу виборних органів місцевої публічної влади в Україні / Б. Калиновський // Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2014. – № 5. – С. 46–47.

УДК 347.91

Кашиперська Тамара Цезарівна –
здобувач кафедри цивільного
права і процесу Національної
академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СУДОМ СПРАВ ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ БАТЬКІВСТВА (МАТЕРИНСТВА)

Розглянуто процесуальний порядок розгляду судом справ про встановлення факту батьківства (материнства). На підставі аналізу наукової літератури та цивільного процесуального законодавства України встановлено суб'єктний склад осіб, які беруть участь у таких справах, визначено специфіку доказів і доказування, а також виокремлено особливості виконання відповідних судових рішень.

Ключові слова: окреме провадження; розгляд судом справ; установлення факту батьківства (материнства); особи, які беруть участь у справі; рішення суду.

Рассмотрен процессуальный порядок рассмотрения судом дел об установлении факта отцовства (материнства). На основании анализа научной литературы и гражданского процессуального законодательства Украины установлен субъектный состав лиц, участвующих в таких делах, определена специфика доказательств и доказывания, а также выделены особенности исполнения соответствующих судебных решений.

Ключевые слова: особое производство; рассмотрение судом дел; установление факта отцовства (материнства); лица, участвующие в деле; решение суда.

Одним із видів непозовного цивільного судочинства є окреме провадження, під час порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав чи підтвердження наявності чи відсутності

неоспорюваних прав. Установлення спеціального порядку розгляду зазначених справ пов'язано з тим, що вони мають специфічні риси, наприклад щодо суб'єктного складу, дії принципів цивільного процесу, меж судового розгляду тощо.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 256 Цивільного процесуального кодексу (ЦПК) України, ст. 130–132 Сімейного кодексу (СК) України серед інших категорій справ у порядку окремого провадження розглядаються справи про встановлення судом факту батьківства (материнства). Така категорія справ є особливою, адже матеріально-правові підстави встановлення судом відповідних фактів, а також деякі особливості провадження в цих справах визначені сімейним законодавством України.

Комплексне правове регулювання процесуального порядку розгляду справ судом про встановлення факту батьківства (материнства) зумовлює актуальність теми цієї наукової статті, метою якої є виокремлення процесуальних особливостей провадження у відповідній категорії сімейних справ.

Хоча судочинство в справах про встановлення судом факту батьківства (материнства) було предметом наукових розвідок таких учених, як С. С. Бичкова, Ю. В. Білоусов, С. В. Васильєв, О. М. Ганкевич, В. В. Комаров, В. М. Кравчук, Г. О. Світлична, В. І. Тertiшніков, О. І. Угриновська, І. В. Удальцова, Є. І. Фурса, С. Я. Фурса, Ю. С. Червоний, Г. В. Чурпіта, М. Й. Штефан, М. М. Ясинка, донині існують нерозв'язані проблеми. Серед них: установлення суб'єктного складу осіб, які беруть участь у справах, визначення специфіки доказів і доказування, виокремлення особливостей виконання відповідних судових рішень тощо.

У юридичній літературі материнство визначено як «забезпечена законом можливість жінки здійснювати репродуктивну функцію (народжувати здорових дітей), належним чином утримувати їх та виховувати в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини» [1, с. 78]. Водночас батьківство є соціальним і психологічним станом чоловіка з моменту зачаття й до народження дитини жінкою, а з моменту народження як факт походження дитини від певного чоловіка, що оснований на кровній спорідненості між батьком і дитиною,

юридично посвідчений актовим записом про народження дитини в органах державної реєстрації актів цивільного стану (органах ДРАЦСу), що є передумовою виникнення правового статусу батька [2, с. 98].

Згідно із загальними правилами цивільного судочинства, окреме провадження в справах про встановлення факту батьківства (материнства) відкривається на підставі відповідної заяви.

Як слушно зазначає М. К. Треушніков, оскільки встановлення факту батьківства в порядку окремого провадження є виключною прерогативою суду, то для відкриття провадження в таких справах не обов'язковою є вказівка на неможливість установлення батьківства в іншому порядку (як у інших категоріях справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення). Немає необхідності також указувати на мету встановлення батьківства, адже в низці випадків установлення батьківства може й не переслідувати задоволення в майбутньому матеріально-правових інтересів. Якщо таку мету буде зазначено, суд має визначити коло зацікавлених осіб у справі. Це можуть бути родичі ймовірного батька дитини [3, с. 297].

Матеріально-правові підстави встановлення судом факту батьківства, материнства визначені в сімейному законодавстві України.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 130 СК України, факт батьківства може бути встановлено за рішенням суду в разі смерті чоловіка, який не перебував у шлюбі з матір'ю дитини, якщо запис про батька дитини в Книзі реєстрації народжень проведено за прізвищем і громадянством матері, а ім'я та по батькові батька дитини записано за її вказівкою, а в разі смерті матері, а також за неможливості встановити місце її проживання чи перебування – якщо запис про батька дитини в Книзі реєстрації народжень проведено за заявою родичів, інших осіб або уповноваженого представника закладу охорони здоров'я, у якому народилася дитина.

Аналогічні підстави сімейне законодавство України регламентує і щодо встановлення судом факту материнства. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 132 СК України, факт материнства може бути встановлено за рішенням суду в разі смерті жінки, яка вважала себе матір'ю дитини, якщо запис про

матір дитини в Книзі реєстрації народжень проведено за рішенням органу опіки та піклування, яким визначено прізвище, власне ім'я, по батькові дитини й відомості про батьків.

На практиці існують три «класичні» випадки, коли дані про матір, батька записують представники медичних закладів та уповноважений представника у справах дітей: 1) коли дитина підкинута, знайдена після народження сторонніми особами й передана в дитячий заклад і батьки її невідомі; 2) мати дитини після народження в пологовому будинку відмовилася від дитини та передала її на повне державне утримання (у цьому разі мати дитини відома та її дані записуються на підставі медичних документів про народження дитини); 3) мати поступає до пологового будинку або лікарні без документів, що посвідчують її особу, називаючи або вигадані про себе дані, або дані знайомої, а потім кидає дитину [4, с. 302].

З огляду на це, а також ураховуючи ч. 2 ст. 130 СК України, можна стверджувати, що заявниками в справах про встановлення факту батьківства можуть бути: мати, опікун, піклувальник дитини, особа, яка утримує та виховує дитину, а також сама дитина, яка досягла повноліття.

У справах про встановлення факту материнства з відповідною заявою мають право звернутися: батько, опікун, піклувальник дитини, особа, яка утримує та виховує дитину, а також сама дитина, яка досягла повноліття (ч. 2 ст. 132 СК України).

До зацікавлених осіб у таких справах належать: родичі ймовірного батька (матері) дитини, оскільки встановлення факту батьківства (материнства) тягне виникнення між ними та дитиною взаємних прав та обов'язків; подружжя померлого; батьки померлого; органи соціального забезпечення, якщо провадження в справі відкрито з метою отримання пенсії, тощо.

Справи про встановлення факту батьківства (материнства) суд розглядає, як і будь-які інші справи окремого провадження, з додержанням загальних правил, установлених ЦПК України, за винятком змагальності та меж судового розгляду.

Відповідно до положень ч. 1 ст. 130 СК України, суд ухвалює рішення про встановлення факту батьківства, якщо будуть доведені наступні обставини: 1) смерть батька дитини, який не перебував у шлюбі з матір'ю дитини; 2) наявність

запису про народження дитини в Книзі реєстрації народжень, відповідно до положень ч. 1 ст. 135 СК України; 3) наявність будь-яких відомостей, що засвідчують походження дитини від певної особи.

Факт походження дитини від чоловіка, якого вважають батьком дитини, може підтверджуватися такими доказами, як: фото-, відеоматеріали щодо сумісного проживання жінки і чоловіка однією сім'єю, їх листами, довідками з місця проживання, медичними довідками, висновком експерта [5, с. 522].

Водночас у справах про встановлення факту материнства відповідно до вимог ст. 132 СК України суд має встановити: 1) смерть матері дитини, яка не перебула в шлюбі з батьком дитини; 2) наявність запису про народження дитини в Книзі реєстрації народжень, відповідно до положень ч. 2 ст. 135 СК України; 3) наявність будь-яких відомостей, що засвідчують походження дитини від певної особи.

У разі, якщо дитину підкинуто, залишено матір'ю, доказами того, що ця особа є її матір'ю, можуть бути: показання свідків; залишені при дитині записки про ім'я дитини; матеріали кримінальної справи; особливі ознаки на тілі дитини (родимки, шрами, особливий спосіб зав'язування пуповини), висновок судово-генетичної експертизи. Якщо дитину залишила матір у пологовому будинку, лікарні на повне державне утримання, то, звісно, доказом того, що гадана мати народила дитину, є медичні документи (довідка, свідоцтво і картка породіллі тощо). Якщо ж дитину було народжено за фіктивними документами або мати дитини зареєструвалася в лікарні за чужими документами, то доказами, що вона є матір'ю, можуть бути: показання свідків (осіб, які разом із нею народжували дітей; працівників лікарні), медичні документи породіллі і, звичайно, висновок судово-генетичної експертизи [4, с. 303].

Отже, переконавшись у наявності вищезазначених обставин, які входять до предмета доказування в справах про встановлення факту батьківства (материнства), суд ухвалює рішення про встановлення відповідних фактів, що мають юридичне значення.

Відповідно до положень ст. 215 ЦПК України, рішення суду в справах про встановлення факту батьківства (материнства)

складається з чотирьох частин: вступної, описової, мотивувальної та резолютивної. Особливостями змісту в справах про встановлення факту батьківства (материнства) відрізняється резолютивна частина рішення суду, у якій зазначається: прізвище, ім'я, по батькові; час і місце народження; національність; дата смерті особи, яка визнавала себе батьком дитини; прізвище, ім'я, по батькові; час і місце народження дитини; факт знаходження дитини на утриманні померлого та визнання останнім цієї дитини своєю; всі відомості про батька (матір) і саму дитину; обставини, згідно з якими зазначений факт визнається встановленим (спільне проживання та ведення спільного господарства до народження дитини, спільне виховання та утримання дитини) [6, с. 631].

Як визначено в п. 18 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення», рішення суду про становлення факту, що має юридичне значення, не замінює собою документів, що видають зазначені органи, а є лише підставою для їх одержання. Отже, у разі встановлення в судовому порядку факту батьківства (материнства) орган ДРАЦСу має провести відповідний запис на підставі рішення суду.

Відповідно до ч. 1–3 ст. 9 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», державна реєстрація актів цивільного стану проводиться з метою забезпечення реалізації прав фізичної особи та офіційного визнання й підтвердження державою фактів народження фізичної особи та її походження, шлюбу, розірвання шлюбу, зміни імені, смерті. Державна реєстрація актів цивільного стану проводиться шляхом складення актових записів цивільного стану – документів органу державної реєстрації актів цивільного стану, що містить персональні відомості про особу та підтверджують факт проведення державної реєстрації акта цивільного стану.

Порядок внесення змін до актових записів цивільного стану регулюється Правилами внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 12 січня 2011 р. № 96/5.

На підставі рішення суду про внесення змін, доповнень або виправлень в актові записи цивільного стану вносять

відповідні зміни, зазначені в рішенні суду. Зокрема, на підставі рішення суду про встановлення факту батьківства (материнства) в актовому записі про народження змінюють відомості про батька (матір) та вносяться пов'язані з цим інші зміни.

У разі подання до відділу ДРАЦСу рішення іноземного суду про внесення змін, поновлення, анулювання актових записів цивільного стану питання про його виконання вирішується згідно з чинним законодавством України та з урахуванням вимог міжнародних договорів України про надання правової допомоги, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (п. 1.13 Правил внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання).

У разі, якщо актовий запис цивільного стану, до якого необхідно внести зміни у зв'язку з встановленням факту батьківства (материнства), а також доповненням і виправленням відомостей, що в ньому містяться, було складено компетентним органом іноземної держави, з якою Україною не укладено договору про правову допомогу та правові відносини в цивільних і сімейних справах, або якщо законодавством іноземної держави встановлено інший порядок унесення змін, відмінний від передбаченого законодавством України, або неможливості його направлення органами іноземної держави (стихійне лихо, військові дії тощо), що підтверджується відповідними документами, актовий запис цивільного стану попередньо поновлюється відділом ДРАЦСу за місцем проживання заявника. Про поновлення актового запису цивільного стану та внесення до нього відповідних змін інформують компетентний орган іноземної держави (2.28 Правил внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання).

Відповідно до п. 2.22 зазначених Правил, після внесення змін до актового запису цивільного стану заявникові повторно видається або надсилається для вручення до відділу ДРАЦСу за місцем його проживання свідоцтво про державну реєстрацію акта цивільного стану. На свідоцтві проставляють штамп «Повторно». Свідоцтво про державну реєстрацію, подане

заявником для внесення змін, анулюється та знищується у встановленому порядку.

Таким чином, процесуальні особливості розгляду судом справ про встановлення факту батьківства (материнства) зумовлюють такі чинники: 1) виключний перелік матеріально-правових підстав, за яких суд має право відкрити провадження в справі, регламентованих сімейним законодавством, що одночасно формують і перелік обставин, які становлять предмет доказування в таких справах; 2) вичерпне коло осіб, які можуть набути цивільний процесуальний статус заявника; 3) особливі вимоги закону щодо змісту резолютивної частини рішення суду; 4) спеціальний порядок виконавчого провадження, що зумовлений необхідністю державної реєстрації встановленого судом факту батьківства (материнства) та отримання відповідного документа.

Усі інші проблеми, пов'язані з порядком здійснення судочинства в справах окремого провадження про встановлення факту батьківства (материнства), зокрема виокремлення процесуальних особливостей провадження в справі до судового розгляду, сягають за межі цієї статті і становлять перспективні напрямки подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сімейне право України / [І. А. Бірюков, В. С. Гопанчук, Ю. О. Заїка та ін.] ; за заг. ред. В. С. Гопанчука. – К. : Істина, 2002. – 356 с.
2. Ганкевич О. М. Поняття батьківства та материнства у сімейно-правовій доктрині / О. М. Ганкевич // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2014. – Вип. 36. – С. 89–99.
3. Особенности рассмотрения отдельных категорий гражданских дел : [учеб. пособие] / М. К. Треушников и др. ; [под ред. М. К. Треушникова]. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 303 с.
4. Гузь Л. Є. Судово-практичний коментар до Сімейного кодексу України / Л. Є. Гузь, А. В. Гузь. – Х. : Фактор, 2011. – 576 с.

5. Цивільний процес України : [підруч.] / Ю. В. Білоусов, Й. Г. Богдан, Н. Л. Бондаренко-Зелінська та ін. ; [за ред. М. М. Ясинка]. – К. : Правова єдність ; Алерта, 2014. – 743 с.

6. Цивільний процесуальний кодекс України : [наук.-практ. комент.] / Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Васильченко В. В. та ін. ; [за ред. Є. О. Харитонova, О. І. Харитонovoї, В. В. Васильченка, Н. Ю. Голубевої]. – Х. : Одісей, 2009. – 952 с.

УДК 343.121+343.144

Кастарнов Дмитро Борисович –
ад'юнкт кафедри кримінального
процесу Національної академії
внутрішніх справ

МІСЦЕ ОБСТАВИН, ЩО ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ ОСОБУ ОБВИНУВАЧЕНОГО, У СИСТЕМІ ОБСТАВИН, ЯКІ ПІДЛЯГАЮТЬ ДОКАЗУВАННЮ

На підставі вивчення та аналізу наукових робіт вітчизняних і зарубіжних учених розглянуто актуальні проблеми доказування, визначено місце й значення обставин, що характеризують особу обвинуваченого в системі обставин, які підлягають доказуванню.

Ключові слова: особа обвинуваченого; вивчення особи обвинуваченого; кримінальний процес; обставини, що підлягають доказуванню.

На основании изучения и анализа научных работ отечественных и зарубежных ученых рассмотрены актуальные проблемы доказывания, определено место и значение обстоятельств, характеризующих личность обвиняемого в системе обстоятельств, подлежащих доказыванию.

Ключевые слова: личность обвиняемого; изучение личности обвиняемого; уголовный процесс; обстоятельства, которые подлежат доказыванию.

Обставини, що підлягають доказуванню (ст. 91 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України), як центральна інформаційна модель розслідування злочинів виконують одну з головних функцій у досудовому розслідуванні, визначаючи напрям пізнавальної діяльності та націлюючи учасників досудового розслідування на встановлення фактів, що мають значення для кримінального провадження. Ці обставини є сукупністю пов'язаних і взаємозумовлених різних за значенням елементів.

Метою статті є визначення місця та специфіки обставин, що характеризують особу обвинуваченого в системі обставин, які підлягають доказуванню, з'ясування їх значення для кримінального провадження.

Проблеми дослідження обставин, що характеризують особу обвинуваченого, завжди становили інтерес для науковців і висвітлювались у роботах Ю. І. Азарова, П. Д. Біленчука, М. М. Букаєва, М. Т. Ведернікова, Н. М. Гребньової, А. П. Гуськової, М. Г. Коршика, Г. К. Курашвілі, О. О. Левендаренка, І. А. Макаренка, І. А. Матусевича, Г. М. Омеляненко, В. Т. Очередіна, С. С. Степичева, П. П. Цветкова, С. П. Щерби та ін.

Зазначені науковці розглядали проблеми визначення системи обставин, що характеризують особу обвинуваченого, способи доказування таких обставин, відображення відомостей про особу обвинуваченого в процесуальних документах, визначення місця відомостей про особу обвинуваченого в структурі предмета доказування тощо. Зокрема, акцентовано увагу на тому, що вивчення особи обвинуваченого – важлива умова забезпечення принципу повноти, усебічності та об'єктивності дослідження обставин кримінального провадження, обґрунтовано та розроблено низку практично значущих положень і рекомендацій щодо особливостей, методів та способів вивчення обставин, що характеризують особу обвинуваченого.

Отже, ці вчені розглянули та розв'язали низку важливих проблем, що стосуються доказування обставин, які характеризують особу обвинуваченого. І хоча їх дослідження переважно ґрунтуються на законодавстві колишнього СРСР та часів дії КПК України 1960 р., багато положень та висновків мають концептуальний характер, а рекомендації – важливе практичне значення, з огляду на що не втратили актуальності та з успіхом можуть використовуватись у сучасній правозастосовній практиці. Водночас не можна заперечувати необхідність розроблення нових, перегляду та доповнення наявних положень щодо визначення місця обставин, що характеризують особу обвинуваченого в структурі предмета доказування з урахуванням та основі сучасного законодавства й стану правозастосовної практики.

Ознайомлення з емпіричними даними засвідчило, що в практичній діяльності доказування обставин, які характеризують особу обвинуваченого, не завжди відбувається якісно й обмежується збиранням довідкової та загальної інформації, що, звісно, не замінює повноцінного аналізу цих обставин. Зокрема, недоліки в частині неповного та неточного встановлення обставин, що характеризують особу обвинуваченого, призводять до слідчих помилок, хибних висновків щодо обставин кримінального провадження, під час вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності та призначення покарання.

Тому доцільним є узагальнення та конкретизація окремих доктринальних і практичних підходів, рекомендацій відносно доказування обставин, що характеризують особу обвинуваченого. Це дасть змогу підкреслити значення таких обставин, визначити їх місце в предметі доказування, оцінити вплив на інші обставини, що підлягають доказуванню, показати їх взаємозв'язок. Так, у ст. 91 КПК України зазначено, що до обставин, які підлягають доказуванню, належать:

1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;

3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;

4) обставини, що впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

Про необхідність доказування обставин, що стосуються особи обвинуваченого, ідеться в п. 2 ст. 91 КПК України (винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення) та в п. 4 ст. 91 КПК України (обставини, які характеризують особу обвинуваченого).

Водночас не можна не звернути увагу на те, що законодавець не конкретизує, які саме обставини, що характеризують особу обвинуваченого, підлягають доказуванню. На нашу думку, саме відсутність відповідного переліку створює певні складності в правозастосовній практиці.

Що стосується розміщення цих елементів процесуально значущої інформації про особу обвинуваченого в різних пунктах правової норми, то такий підхід можна пояснити відмінностями змісту й значення такої інформації. Так, можна припустити, що законодавець розмежовує характеристики, передбачені в п. 2 ст. 91, п. 4 ст. 91 КПК України, за безпосередністю їх відношення до події кримінального правопорушення.

У п. 2 ст. 91 КПК України йдеться про встановлення факту вчинення злочину певною особою, а характеристика особи обвинуваченого (п. 4 ст. 91 КПК України) має значення лише в разі, якщо встановлено факт учинення певною особою кримінального правопорушення.

У літературі існує позиція, згідно з якою обставини щодо винуватості обвинуваченого, форми, вини, мотиву й мети вчинення кримінального правопорушення – це особистісна складова, що має безпосереднє відношення до події злочину, а обставини, що характеризують особу обвинуваченого – особистісна інформація, опосередковано пов'язана з учиненням злочину механізмами, передбаченими у п. 2 ст. 91 КПК України. Опосередкований характер інформації про особу обвинуваченого – це інформація, що характеризує особу незалежно від події злочину [1, с. 98–99].

У роботах, присвячених доказуванню в кримінальному процесі, існує позиція, згідно з якою неможливість перебачити в правовій нормі всі обставини, що можуть мати значення для правильного вирішення справи, призвела до того, що, крім поняття «предмет доказування», у теорії оперують поняттям «обставини, які підлягають доказуванню», що включає, крім предмета доказування, також «доказові (проміжні)» та «допоміжні» факти. Неоднорідність обставин, що підлягають доказуванню, зумовила необхідність виокремлення з них тих, установлення яких становить головну мету доказування, визначає результат розслідування, розмежування двох

можливих за результатами розгляду справи рішень. Так виникло поняття головного факту, який визначають як факт учинення злочину певною особою або як наявність складу злочину в усіх його чотирьох компонентах як сукупність фактів, з яких складається кримінально каране діяння [2–4]. Водночас склад злочину не передбачає всіх обставин, що підлягають доказуванню. Наприклад, за межами складу злочину перебувають обставини, що характеризують особу обвинуваченого, більшість обставин, що обтяжують або пом'якшують відповідальність, у той час як усі вони повинні бути підтверджені відповідними доказами. Отже, сукупність обставин, що підлягають доказуванню, складна та неоднозначна, що потребує поєднання їх у взаємопов'язану систему [5, с. 114].

Підтримує цю позицію А. А. Гавриленко, зазначаючи, що вивчення обставин, які характеризують особу обвинуваченого, як частини предмета доказування не може відбуватись без взаємозв'язку з іншими його елементами, що зумовлено їх взаємодією загалом як системи. Під час вивчення взаємозв'язку структурних частин предмета доказування їх диференційовано за двома рівнями: перший рівень – з обставинами головного факту, другий – з іншими обставинами.

Першим елементом головного факту, установлення якого вимагає закон, є подія кримінального правопорушення. Якщо цей предмет доказування відсутній, то підстав для провадження немає, а отже, немає необхідності досліджувати інші обставини, що підлягають доказуванню. Під час з'ясування події злочину необхідно встановити його об'єкт і предмет, обставини, що характеризують особу обвинуваченого та дії потерпілого. Зв'язок з об'єктивною стороною може прослідковуватись у тому, що суб'єктивні чинники (наприклад, наявні в особи навички) слугують критерієм вибору засобів учинення злочину, способів приховування слідів злочину тощо.

Вивчення обставин, що характеризують особу обвинуваченого, може дати відповідь щодо можливості використання або застосування конкретною особою спеціальних засобів або характеризувати способи вчинення злочину та надати відповідь на запитання, чи могла ця особа учинити цей злочин. З'ясування винуватості у вчиненні злочину, форми вини

та мотиву передбачає встановлення не тільки умислу або необережності, а й факту учинення злочину конкретною особою, тобто необхідно встановити тотожність особи. Також слід доказати наявність вини – психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Крім того, значна кількість обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання зумовлена характеристикою особи обвинуваченого. Важливим є врахування особи обвинуваченого під час встановлення фізичного й психічного примусу та інших підстав, що виключають злочинність діяння. Непрямий зв'язок з обставинами, що характеризують особу обвинуваченого, спостерігається з обставинами, які також виражають об'єктивну сторону злочину, тобто характером та розміром шкоди, спричиненої злочином. Кореляція полягає в тому, що властивості особи, яка вчинила злочин, можна визначити, досліджуючи наслідки вчиненого злочину. Таким чином, вивчення особи обвинуваченого в межах предмета доказування не повинно відбуватися поза іншими елементами предмета доказування [6, с. 38].

Подібну точку зору висловлює також Н. Н. Гребнева, яка зазначає, що однією з цілей вивчення особи обвинуваченого є правильне вирішення питань кримінально-правового характеру, що виникають у процесі провадження, а насамперед, чи досягнув обвинувачений віку кримінальної відповідальності, чи осудний він. Крім того, відомості про особу обвинуваченого важливі для правильної кваліфікації вчиненого у випадках, коли ті або інші склади злочинів містять кваліфікуючі ознаки, що належать до суб'єкта злочину, для визначення виду покарання, наявності обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено за цей злочин, умовного звільнення, відстрочки відбування покарання. Чимало питань кримінального процесуального характеру можуть бути правильно вирішені лише за умови, що в провадженні будуть встановлені необхідні характеристики про особу обвинуваченого. Характеристики особи обвинуваченого враховуються також під час обрання запобіжного заходу.

Відомості про особу обвинуваченого є важливим елементом обставин, що підлягають доказуванню в процесі

розслідування. Усі елементи, що належать до предмета доказування, перебувають у тісному взаємозв'язку. Це означає, що вимоги встановлення тих або інших властивостей, що характеризують особу обвинуваченого, забезпечується також шляхом доказування обставин, що належать до події злочину, винуватості обвинуваченого, форми його вини й мотивів учинення злочину, обставин про характер і розмір шкоди, заподіяної злочином, обставини, що впливають на ступінь та характер відповідальності обвинуваченого [7, с. 11].

З огляду на зазначене, доказування обставин, що характеризують особу обвинуваченого – важлива умова законності, повноти й об'єктивності кримінального провадження. Її виконання можливе за умови усвідомлення та правильної оцінки значення цих обставин, володіння прийомами та методами збирання відповідної інформації.

Підбиваючи підсумки, зробити зазначити, що обставини, які характеризують особу обвинуваченого, посідають важливе місце в системі обставин, що підлягають доказуванню, мають свою специфіку та пов'язані з іншими елементами цієї системи. У встановленні обставин, зазначених у п. 1.2 ст. 91 КПК України, доказування обставин, що характеризують особу обвинуваченого, є необхідним та обов'язковим, адже ці обставини у зв'язку подією злочину та особою, яка його вчинила, слугують доказом таких обставин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ахмедшин Р. Л. Стаття 73 УПК РФ Границы и объем исследования личности обвиняемого / Р. Л. Ахмедшин // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 361. – С. 98–99.
2. Орлов Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе / Ю. К. Орлов. – М. : Проспект, 2000. – 140 с.
3. Горский Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькинд. – Воронеж : ВГУ, 1978. – 303 с.
4. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / М. С. Строгович. – Т. 1. – М. : Наука, 1959. – 363 с.

5. Лазарева В. А. Доказывание в уголовном процессе / В. А. Лазарева. – М. : Юрайт, 2010. – 343 с.

6. Гавриленко А. А. Взаимосвязь элементов предмета доказывания при исследовании вопросов характеристики личности обвиняемого / А. А. Гавриленко // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – № 333. – С. 38–39.

7. Гребнева Н. Н. Обстоятельства, характеризующие личность обвиняемого, как элемент предмета доказывания по уголовному делу : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Н. Н. Гребнева. – Тюмень, 2006. – 18 с.

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЛІЦІЇ

УДК 351.745.7

Орлов Юрій Юрійович –
доктор юридичних наук, головний
науковий співробітник Національної
академії внутрішніх справ

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ

Досліджено питання нормативно-правового регулювання оперативно-розшукової діяльності міліції в контексті нового кримінально-процесуального законодавства України.

Ключові слова: Кримінальний процесуальний кодекс України; оперативно-розшукова діяльність; негласні (розшукові) слідчі дії; завдання оперативно-розшукової діяльності; нормативно-правове регулювання.

Исследованы вопросы нормативно-правового регулирования оперативно-розыскной деятельности милиции в контексте нового криминально-процессуального законодательства Украины.

Ключевые слова: Уголовный процессуальный кодекс Украины; оперативно-розыскная деятельность; негласные (розыскные) следственные действия; задачи оперативно-розыскной деятельности; нормативно-правовое регулирование.

Минуло три роки з часу прийняття Верховною Радою України Кримінального процесуального кодексу (КПК) України, що визначає порядок кримінального провадження в нашій державі. Цей нормативно-правовий документ містить низку важливих новацій, що стосуються не лише кримінального провадження, а й виходять за межі власне кримінально-процесуальної діяльності, впливаючи на суміжні сфери правоохоронної роботи, зокрема на оперативно-розшукову

діяльність міліції. Практична апробація КПК України показала, що нормативно-правове регулювання ОРД на сучасному етапі розвитку українського суспільства має суттєві проблеми, що потребують критичного осмислення.

КПК України містить норми, що безпосередньо впливають на роль і місце оперативно-розшукової діяльності в кримінальному провадженні.

По-перше, цей Закон заснував новий інститут негласних слідчих (розшукових) дій, що за праксеологічним змістом співпадають із напрацьованими правоохоронною практикою «традиційними» оперативно-розшуковими заходами. Вони нічим не відрізняються від них за організаційно-тактичними особливостями, засобами й методами проведення.

Водночас ці негласні слідчі (розшукові) дії мають декілька відмінностей від «класичних» оперативно-розшукових заходів щодо їх правового статусу, суб'єкта й порядку проведення, форми фіксації їх ходу й результатів, правових наслідків.

При цьому КПК України був і залишається єдиним нормативно-правовим документом, що регламентує правовідносини у сфері розслідування кримінальних правопорушень. Таким чином, з його прийняттям оперативно-розшукову діяльність де-факто виключили з кримінального процесу, позбавили її традиційної ролі щодо супроводження кримінального провадження. Регламентовані КПК України (абз. 5 ч. 2 ст. 36, абз. 3 ч. 2 ст. 40, ст. 41) окремі випадки участі оперативних підрозділів у кримінальному провадженні не змінюють правової ситуації, оскільки поширюються виключно на проведення ними окремих слідчих (розшукових) дій, а не оперативно-розшукових заходів; при цьому оперативний працівник користується повноваженнями слідчого [1].

По-друге, значна кількість статей КПК України (п. 5 ч. 2 ст. 27, п. 12 ч. 3 ст. 42, п. 5 ч. 1 ст. 56, п. 8 ч. 1 ст. 66) містить згадки про забезпечення безпеки певних учасників кримінального судочинства [1]. Очевидно, що згідно з чинним законодавством, таке забезпечення мають здійснювати оперативні підрозділи із застосуванням засобів і методів ОРД [2–3]. Водночас ці норми суперечать регламентованому

КПК України правовому статусу оперативних працівників, які наділені виключно повноваженнями слідчого.

По-третє, ст. 99 КПК України (абз. 4 ч. 2) містить норму, відповідно до якої матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані про протиправні діяння окремих осіб і груп осіб, зібрані оперативними підрозділами з дотриманням вимог Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», можуть визнаватися документами й використовуватись у кримінальному провадженні як докази [1].

Іншими словами ідеться про матеріали ОРД, отримані оперативними підрозділами поза межами кримінального провадження. Проте це нормативне положення не узгоджено з іншими процесуальними нормами; процесуальний порядок використання оперативно-розшукових матеріалів у кримінальному провадженні в КПК України не визначено. Тому слідча практика віддає перевагу призначенню та проведенню негласних слідчих (розшукових) дій замість декларованого процесуального використання результатів оперативно-розшукових заходів.

Таку правову ситуацію спричинила політична обструкція «класичних» форм оперативно-розшукової діяльності шляхом порушень прав і свобод людини, що існували в умовах авторитарної влади й набули соціального резонансу. Водночас вона не могла не позначитися негативно на ефективності ОРД як суспільно корисній формі державної правоохоронної діяльності, спрямованій на забезпечення захисту особи, суспільства й держави від кримінальних посягань. Діяльність оперативних підрозділів щодо виявлення та документування кримінальних правопорушень поза межами кримінального процесу втратила наступальність, в оперативній практиці не цілком дотримуються принципів відповідності оперативно-розшукового реагування ступеня суспільної небезпечності злочину; усебічності, повноти й об'єктивності дослідження обставин кримінальної події; взаємодії з органами державної влади, місцевого самоврядування та населенням. Утрата процесуальної перспективи результатів оперативно-розшукових заходів, які здійснюють поза межами кримінальних проваджень, об'єктивно спричиняє зниження стійкості оперативних працівників до негативного впливу з боку кримінального середовища.

Оперативно-розшукова діяльність на сучасному етапі соціального розвитку потребує допомоги з боку держави, спрямованої на сприяння підвищенню її ефективності. Як перший крок, слід визначити межі оперативно-розшукової компетенції міліції, виходячи із чинного законодавства з метою її подальшого вдосконалення відповідно до криміногенної обстановки в країні.

Розгляд цього питання доцільно почати з аналізу законодавчо визначених завдань оперативно-розшукової діяльності. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», *завдання ОРД* полягає, зокрема, у пошуку й фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства й держави.

Закон України прямо вказує на цілі такої діяльності, серед яких «припинення правопорушень», «інтереси кримінального судочинства» та «безпека громадян, суспільства і держави». Отже, зміст завдання оперативно-розшукової діяльності, яку її здійснюють оперативні підрозділи міліції, можна тлумачити, урахувавши напрацьовані практикою соціально корисні форми ОРД, таким чином:

1) виявлення, попередження та розкриття злочинів, а також виявлення й встановлення осіб, які їх готують, учиняють або ж учинили;

2) розшук безвісті зниклих осіб, розшук осіб, які переховуються від органів розслідування й суду, ухиляються від відбування кримінального покарання, встановлення осіб, які не можуть повідомити про себе.

Розглядаючи ці завдання ОРД, неважко дійти висновку, що в межах кримінального провадження оперативні підрозділи здійснюють лише розкриття злочинів (тобто встановлюють осіб, що їх учинили), а також розшук осіб, які переховуються від органів розслідування й суду. На питання, чи належать дії оперативних підрозділів із розкриття злочинів до оперативно-розшукової чи до суто кримінально-процесуальної діяльності,

однозначно відповісти неможливо, з огляду на чинне законодавство. Якщо особи, які вчинили злочин, були встановлені оперативним підрозділом під час негласних слідчих (розшукових) дій за дорученням слідчого або прокурора, їх діяльність слід уважати процесуальною. Якщо ж злочин було розкрито до моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, то такі самі дії оперативного підрозділу набувають правового статусу оперативно-розшукових і мають відповідати вимогам Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Що стосується інших завдань ОРД, то більшість із них не передбачені кримінально-процесуальним законодавством. До таких завдань належать: виявлення злочинців та осіб, що їх готують, учиняють або ж учинили, попередження злочинів, а також розшук безвісті зниклих осіб та встановлення осіб, які не можуть повідомити про себе. Виконання цих завдань пов'язано з діяльністю оперативних підрозділів: 1) до моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань; 2) взагалі поза кримінальними подіями.

Діяльність щодо *виявлення злочинців* та осіб, які їх готують і вчиняють, полягає в здобутті інформації про латентні або замасковані кримінальні дії. Виявлення злочину оперативним підрозділом є підставою для внесення відомостей до ЄРДР.

Важливість цього завдання оперативно-розшукової діяльності в умовах сучасної України важко переоцінити. Адже до латентних і замаскованих належать корупційні, економічні злочини, злочини, пов'язані з незаконним обігом зброї, наркотичних та психотропних засобів, низка злочинів, які вчиняють організовані злочинні угруповання та незаконні озброєні формування. Не буде перебільшенням стверджувати, що майже повна відсутність ефективної боротьби з корупцією у сучасній Україні значною мірою зумовлена різким зниженням оперативно-розшукової наступальності через політичну обструкцію оперативної роботи правоохоронних органів.

З прийняттям нового КПК України Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» було доповнено абзацом такого змісту: «Прийняття рішення про проведення оперативно-розшукових заходів, подання та розгляд відповідних